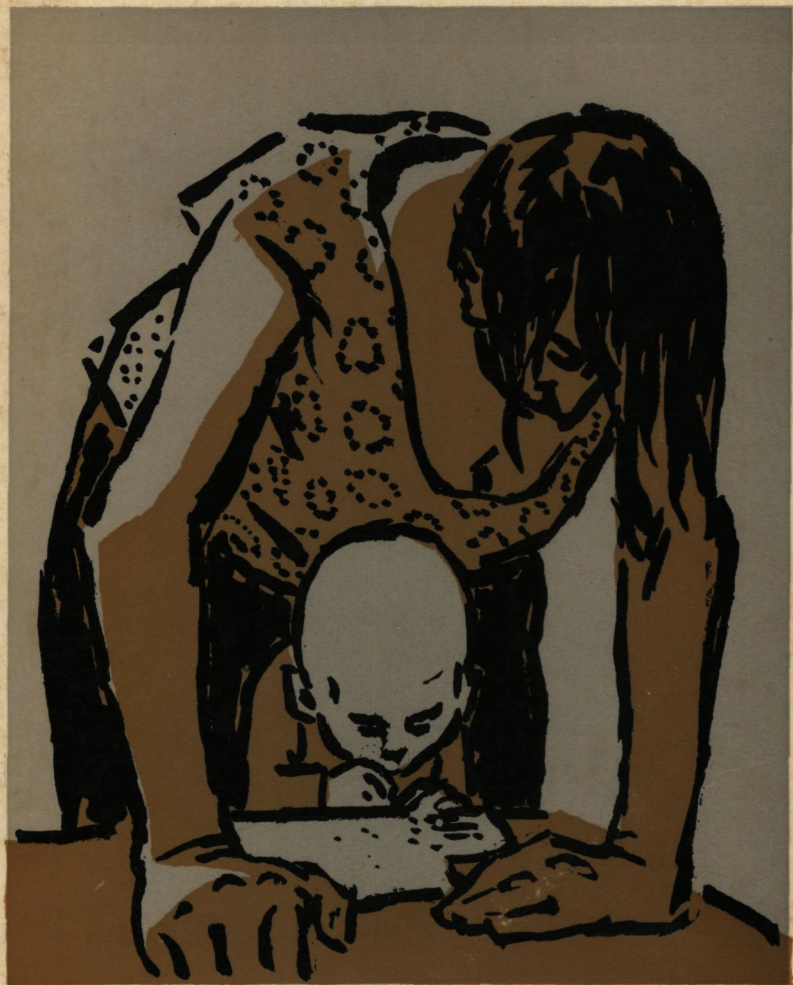
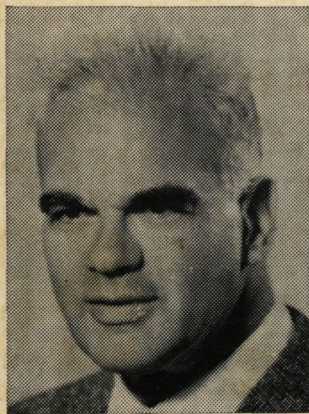

Sal Santen

Julie is jodenvolk

Herinneringen aan een jeugd

Met 'Jullie is jodenvolk' heeft Sal Santen in de vorm van jeugdherinneringen de ontroerende kroniek geschreven van een joods gezin, dat zich probeert te assimileren in een nieuwe Amsterdamse wijk in de jaren twintig. In het eerste deel, 'Saartje', vertelt Santen van zijn vroegste jeugd en van de aanpassingsmoeilijkheden van de kinderen (een meisje, twee jongens) in het gezin van de eenvoudige joodse schoenmaker, die zich in een niet-joodse omgeving heeft gevestigd. In het tweede deeltje, 'Verbonden rouw', staan de wanhoop van de joden tijdens de bezetting en de rouw van de overlevenden centraal. Santen beschrijft het lot van de familie in de oorlogsjaren. Ieder zoekt naar middelen om aan deportatie te ontkomen, maar het noodlot is onverbiddelijk. De schrijver van dit zowel nuchtere als aangrijpende boekje, Sal Santen, was al vóór de oorlog zeer actief aan de uiterste linkerzijde van de socialistische beweging. Hij trouwde met een stiefdochter van de bekende revolutionair Henk Sneevliet, maar koos na Sneevliets conflict met Trotsky de zijde van de laatste. Tijdens de oorlog was Santen lid van het 'Comité van Revolutionaire Marxisten' en mederedacteur van het blad 'De Rode October'. In 1953 emigreerde hij naar Latijns-Amerika. Hij keerde na een jaar weer naar Europa terug. Wegens werkzaamheden voor het 'Algerijnse Bevrijdingsfront' kreeg hij een jaar en drie maanden gevangenisstraf.

Jullie is jodenvolk

Sal Santen

Jullie is jodenvolk

Herinneringen aan een jeugd

Amsterdam • Uitgeverij De Arbeiderspers • 1969

Omslag: Arie Kater.

Copyright 1969 by n.v. De Arbeiderspers, Amsterdam.

*Voor mijn vrouw en kinderen en
allen die mij hebben geholpen.*

INHOUD

EERSTE DEEL/SAARTJE

Verkenning/	11
Het horloge/	16
Kermis in Zaandam/	19
Kneutje/	23
Pijn/	26
Jodenschooltje/	31
IJsiebochelen/	34
Angst/	38
Groningen/	44
Doodse stilte/	47
Logica/	51
Politiek/	55
Meiden/	58
Hogere burger/	61
Ziekte/	65
Het pleintje/	71
Het groot verdriet/	77

TWEEDE DEEL/VERBONDEN ROUW

Barend/	91
Sientje/	94
Maurits/	100

EERSTE DEEL / SAARTJE

Daar lopen we, aan de hand van vader het avontuur tegemoet: Tuindorp Oostzaan. Het is een hele tippel, het bootje gaat – nog – niet verder dan Goedkoop. Moeder is vooruitgegaan, Saartje bij zich, met de verhuisman, ik en Maurits vormen vandaag de achterhoede.

Stevig houden we vader vast; hij is er tenminste bij, na alle wisselvalligheden van het afgelopen jaar, wij willen hem voor geen geld loslaten. Maar onze ogen kennen geen rust en we kwebbelen tegen hem, om beurten en elkaar in de rede vallend. Kijk dit eens, moet je daar zien. De ruimte verwacht ons en openbaart haar wonderen.

Links zijn scheepswerven. De romp van een zeeboot, droog, op het land, nog hoger dan een huis. Helemaal geroest; moet dat een nieuw schip worden? Nageljongens doen hun best, het driftig ritme van hun geklink begeleidt onze passen en jaagt ze op.

Is dat daar een baggermolen, vader? Hoog rijzen die bakken in de lucht, gaan ze ook zo diep in het water? Hóé kan het dat ze niet omvallen, als ze omlaag draaien? De modder verdwijnt in een grote schuit en daarna in buizen, die over het opgespotten land, aan de andere kant van de weg, lopen.

Eerst was het alleen water, vertelt vader, het land is in 1916 bij de watersnood ondergelopen. Nu wordt het drooggelegd, met de bagger; het water wordt weer weggezogen, of verdampt en zakt weg in de grond. Hele stukken liggen al droog, waar de grond is gebarsten of begroeid met hoge planten, zeeasters heten ze.

Nu slaat de weg rechtsaf. Als je doorloopt kom je aan het Noordzeekanaal; daar hebben we nog nooit van gehoord en het kan ons ook niet schelen; wij slaan rechtsaf, aan het eind van de weg ligt het beloofde land: Tuindorp Oostzaan.

Links van ons zijn landerijen, waarop echte boeren aardap-

pelloof aan het verbranden zijn; we vinden de stank zelfs lekker. Kijk, de eerste huizen. Op het bordje staat Meteorensingel. Er lopen rails midden over de weg, met lorries erop, want Tuindorp is nog in de maak.

Ten slotte: de Zonneweg, waar wij komen te wonen, ons hart bonst als wij rechtsaf slaan, op zoek naar nummer dertig. Het is de tweede poort, vertelt vader. Dat het een poortwoning is weten wij al lang, hij heeft het wel twintig keer moeten zeggen. Er zijn kloppers op de deuren en tuintjes voor het huis, erachter ook en die moeten nog veel groter zijn.

Vader tilt ons op. Om beurten laten we de klopper op de deur dreunen. Moeder doet open, dat gekke mens huilt als ze ons ziet en geeft ons een zoen. Bah, mijn wang is helemaal nat, met mijn schouder wrijf ik hem droog.

Nu zwermen we uit, in de poortwoning met zijn zeven kamers, ons kasteel. En terwijl vader en moeder aan het slepen zijn, de tafel hier, een stoel daar, nemen wij bezit van elke kamer en rennen elkaar achterna, door al die ruimte.

De schoenmakerswerkplaats komt boven, in een van de slaapkamers. Saartje krijgt een eigen kamertje, helemaal alleen, Maup en ik moeten er een delen. Aan de andere kant van de trap komen vader en moeder te slapen. Ver weg, denk ik, maar dicht genoeg bij om ze later te horen stoeien.

In de tuin achter, gras en onkruid. Ik vind het mooie bloemen, zonde om die weg te doen. Een buurvrouw zegt ons goeiendag, later geeft ze thee.

Dan is het vier uur, zwermen kinderen komen uit school, de meesten met klompen aan. In de andere helft van de poort hebben ze twee jongens, ontdekken we, twee meisjes ook. Aarzelend maken we kennis, ik vind ze aardig. Ze nemen ons mee, in de kring, en al gauw hollen we door de straat: diefie met verlos. We leren andere kinderen bij hun naam, die moet je weten, hoe kun je ze anders aftikken, aan de verlospaal?

Er is nog veel meer. Onder de draaischijven tussen de rails,

die de lorries een nieuwe richting moeten geven, zitten grote looiedaaien, ze zijn honderd knikkers waard. Als je met een paar jongens zo'n schijf optilt, kun je ze pakken. Je moet het gauw doen, het is zwaar tillen, als je hand er tussen komt krijg je hem niet los. Verderop loopt een wacht.

's Avonds brengen we briefjes rond, die vader zelf heeft geschreven, want wij hebben klanten nodig. Hij is een goede schoenmaker, vertelt hij erin, en niet duur.

Op school valt het niet mee. In het afgelopen jaar heb ik al in drie eerste klassen gezeten: in de Jordaan, bij tante Leen en in de Doklaan. Nu word ik nog een half jaar vooruitgezet. Het zijn winterklassen hier, na de kerstvakantie ga je over. Vader laat ons de sprong vooruit maken, Saartje en mij, Maupie is nog niet op school. Later komt nog eens zo'n sprong, dan wordt de schooltijd gelijkgesteld met die van andere scholen uit de stad. Saartje haalt het, ik niet.

Er zijn om de hoek nieuwe mensen komen wonen. Ze hebben een heleboel kinderen; de oudste heet Jan. Het is een rotjongen, hij duwt me opzij: 'Hee, smousie, wat doe jij hier eigenlijk?'

Wat bedoelt hij? Ik woon hier toch? Smousie, daar heb ik nooit van gehoord.

'Ja jij, sodemieter op. Ga spatsies eten, joden moeten spatsies eten.'

En hij gaat gek praten: 'Zámmie, Zámmie en Mózie, die zaten in een dózie.'

Hij lacht er zelf om en kijkt wat de andere kinderen er van vinden. Waarom moet hij mij hebben? 'Heb ik wat van je aan?'

Hoor ik nu roepen? Ja, moeder klapt in haar handen: 'Salie, binnenkomen!' Wat is er? Vader wil met me praten. Hij is boven.

Waarom kijkt hij zo kwaad, ik heb toch niets gedaan?

'Dat laat je je niet meer zeggen, versta je?'

'Wat?'

‘Je moet je niet voor jood laten uitschelden. Als hij dat weer doet geef je hem een pak slaag.’

‘Ik mag toch niet vechten?’

‘Met Maurits niet, nee, maar dit is heel iets anders.’

Jood is dus niet een gewoon scheldwoord. Dat heb ik niet geweten. Wat betekent het, als je jood bent? Ik heb zwart haar en bruine ogen, maar Maurits niet. Wel hebben we alle twee een ander pikkie. Daar heb ik nooit op gelet, maar hier zeggen ze: ‘Hollandse jongens pissen nooit alleen.’ Als er een moet, ga je met zijn allen in een rijtje staan.

‘Kijk die eens.’ Jan wijst op mij: ‘Hij heeft een koplul.’

Gauw stop ik hem in mijn broek.

Hij grijpt me beet. ‘Joodje, laat je koplul eens zien. Alle joden hebben een koplul met een handvat.’

Nu moet ik vechten, dat heeft vader gezegd. Ik geef hem een duw.

Heeft hij daar op gewacht? Voor ik het weet heb ik een stomp op mijn neus te pakken, ik heb er tranen van in mijn ogen. Hij kan boksen. Ik maai met mijn armen om hem tegen te houden. Nu wil hij me een trap geven, tegen mijn buik. Ha, ik heb hem te pakken, mijn armen om hem heen, zo kan hij niets doen. Ik druk zijn borst fijn en ik ga aan hem hangen. Hij valt en ik lig boven op hem en duw zijn schouders tegen de grond.

‘Genade.’

Hij zegt het niet en wil zich losrukken.

‘Genade, zeg ik je.’

‘Vuile jood.’ Hij spuugt, die smeerlap. Wat moet ik doen?

Ik blijf op hem zitten, hij zál het zeggen.

Het helpt niet, als je alleen maar op iemand zit. Sommige jongens stompen je in je gezicht, als je onder ligt. Als ik dat doe krijgt hij misschien een bloedneus. Wou hij maar genade zeggen.

‘Hee daar.’ Een man grijpt me aan mijn schouder. ‘Schei eens uit met vechten.’

Waarom zegt hij dat?

‘Kan je wel tegen een kleinere jongen?’

Het is niet waar, hij is twee jaar ouder dan ik. En hij heeft me uitgescholden voor jood.

Maar die kerel trekt me omhoog. Weg is Jan, en nu schreeuwt hij, op de hoek van de straat: ‘Vuile jood, breek je poot, over een stukkie roggebrood.’

Zie je wel dat hij steeds begint. Snappen ze het dan niet? Mijn vriendjes lopen weg, langzaam, hun handen in hun zak. Ze willen er niets mee te maken hebben, nu die man erbij staat.

Schelden doet geen pijn, zeggen ze. Maar ik moet van vader vechten, als iemand jood tegen me zegt. Waarom heb ik een ander pikkie? Maurits ook, maar hij kan tenminste goed voetballen, dan zeggen ze er niets van.

Thuis is er niemand. ‘Moeder.’ Geen gehoor. Vader is leer halen, in de stad.

Ik heb honger, eens kijken. In het kastje in de keuken liggen paardewortels. Zal ik er een nemen? En de jongens op straat er ook een geven? Dan worden ze weer vriendjes. Kijk maar, ze komen er aanrennen: ‘Mag ik er ook een?’ ‘En ik.’ Er zijn nog meer handen dan wortels.

Fijn, ze spelen weer met me. Heel lang, het is al laat. Ze moeten naar huis, om te eten. Zou moeder het gemerkt hebben, van de wortels? Ik zal ook maar naar binnen gaan.

‘Heb jij die wortels weggenomen?’ Het is het eerste wat vader zegt.

‘Ik had zo’n honger, en ik heb er een paar aan mijn vriendjes gegeven.’

‘Een paar noem je dat, vijf kilo wortelen.’

Was het zoveel?

‘Kijk niet zo onnozel.’

Hij is echt kwaad. Hij ook al.

‘Je laat die geintjes voortaan maar. Het geld groeit me niet op de rug.’

Morgen is er feest van Ons Huis. Er zijn wedstrijden, ik heb ingeschreven voor zaklopen. En nu moet moeder mijn kleren nog wassen, het is altijd hetzelfde.

Daar zit ze, op haar knieën, in de keuken voor de wastobbe en wrijft het ene stuk goed na het andere over het wasbord, rits-rats, rits-rats, in een ritme dat zij niet volhoudt. Met de rug van haar hand veegt zij de parels zweet van het voorhoofd en moppert op de haren, die haar voor de ogen hangen.

Nu bukt ze zich weer, over mijn bloes, dan is ze klaar. De grote was is het niet, het zijn alleen de kleren voor sjabbes-en-door-de-week, zoals vader het noemt, omdat we ze altijd aan moeten, dag-in dag-uit, ook op zondag. Na de was gaan ze weer aan ons lichaam, 's morgens. Als het geregend heeft en de kachel niet brandt om ze te drogen, moeten we ze soms half nat aantrekken. Dat is zo'n vies gevoel, ze kleven alsof er lijm in zit en je krijgt er kippevel van.

Het is zover, de grote dag. Ik moet weg, om 10 uur begint het. Moeder probeert mijn kleren nog wat na te drogen met een bout, maar mijn kousen blijven klam, ik kan ze haast niet over mijn benen optrekken.

Godverdomme, scheld ik nu tegen moeder, al weet ik dat vader kwaad zal worden. 'Ik ben de enige die hier de godverdomme mag spelen,' zegt-ie dan, maar wij horen het nooit van hem.

Maurits is al weg. Mientje is hem komen halen, moeder heeft hem eerst weggeholpen.

Daar hol ik langs de Meteorensingel. Als ze maar niet begonnen zijn. Mijn zij doet me pijn; niet stil blijven staan. Er in drukken, met je hand, dat helpt. Higgend hol ik door, mijn hart bonst in mijn keel.

Gelukkig, de grote mensen zijn nog bezig met de voorbereidingen voor de wedstrijden: een touw spannen, een vlaggetje neerzetten, een streep trekken.

De jongens en meisjes staan te wachten, druk pratend, soms holt er één weg, achterna gezeten door een vriendje, in een boog komen ze weer op hun plaats.

Waar moet ik bij gaan staan, voor zaklopen? Meneer Akema, onze gymnastiekmeester, ziet me zoeken. 'Zo, Santen,' zegt-ie, hij noemt me bij mijn achternaam, 'we hebben je al gemist. Doe je best, hoor jong, ik wed dat je goed kan zaklopen, je wint vast een prijs, als je wil.'

Wat moet ik nu tegen hem zeggen? Dat ik het zal proberen? Dat vindt-ie misschien gek. 'Ga daar maar staan,' wijst hij me aan, en daar sta ik al.

De wedstrijd begint. De zak heb ik nu om mijn benen. Het fluitje gaat. Ik struikel, in mijn ijver om te starten, maar mijn tegenpartij is te vroeg begonnen, het moet over.

'Jullie hoeven niet te lopen, springen mag ook,' licht meester toe. Dat is mijn geluk, daar ben ik goed in. Met hardlopen lachen de jongens me altijd uit omdat ik spring, zeggen ze, maar meestal win ik het.

Weer zet meneer Akema het fluitje aan zijn mond. Het schrikt door mijn oren. Hup-hup-hup, ongeregeld zijn onze bewegingen nog, de strijd gaat gelijk op. Maar nu krijgt het ritme mij te pakken, ik kom voor. 'Ik ga winnen,' flitst het door me heen, en met meer ijver nog hup ik over het grind van de speeltuin, tot ik als eerste aankom. Helemaal opgewonden maakt het me van binnen, die eerste zege. Straks moet ik tegen een andere overwinnaar uitkomen, dat zal moeilijker zijn.

Daar jagen wij elkaar al weer achterna, de zak tot het middel krampachtig opgetrokken met beide handen. Een liedje dringt zich in mij op, dat vader vroeger zong als ik op zijn schoot paardje mocht rijden, en dat nu mijn sprongen begeleidt: 'Hup, hup, paardje, jij moet naar de stal, de koeien eten de haver op en jij krijgt niemendal.'

Geweldig gaat het, hup, hup, paardje. Ik hoor geschreeuw om me heen, ja, ik heb weer gewonnen.

En nu is het de laatste keer, met zijn tweeën zijn wij overgebleven. De eerste prijs is een groot zakhorloge, de tweede een figuurzaag, die kan me niet meer ontgaan. Stel je voor, zo'n klokje, nee, dat kan niet.

Gespannen wachten wij tweeën op het fluitsignaal van meester. Wij vechten niet meer alleen, twee partijen hebben zich gevormd om ons heen, die onze naam schreeuwen. Model staan we klaar voor de start, onze voeten in de punten van de jute zak, zodat we die niet meer hoeven te zoeken als wij al begonnen zijn. Voor de zak hebben we de juiste hoogte gevonden, niet te laag, dan slobbert-ie, niet te hoog, dan spant hij te veel.

Mijn wangen gloeien. Het lijkt wel een droom, alles is op een afstand.

Hup-hup-hup, er-op of er-onder. Het is alsof mijn gevangen voeten de vrijheid zoeken en zich door niets meer laten stuiten. Een andere Salie jaagt over de baan, zonder natte kousen en niet meer bang voor zijn vriendjes.

De laatste sprong, ik heb het gewonnen. Hijgend blijf ik staan, veeg het zweet weg dat in mijn ogen loopt. Ik heb het gewonnen, het is echt waar. Meester komt me feliciteren, de jongens volgen.

Ik kan het haast niet geloven, ik krijg een horloge, maar eerst moeten alle wedstrijden afgelopen zijn.

Het is zover. Nee, nog geen prijsuitreiking. Limonade met een koek. Kunnen ze niet voortmaken?

Er zitten drie mannen aan een tafeltje.

'Salie Santen.'

Dat ben ik.

Ze zeggen wat tegen me. Een steekt zijn hand uit, ik moet hem zeker ook een hand geven. En die andere twee.

Het is een heel groot zakhorloge, iedereen wil het zien. Ik hoor het tikken, zelfs als ik het in mijn zak doe. Vroeger had vader ook een horloge, van goud, met slagwerk. Hij hield het altijd bij mijn oor. Wat zullen ze thuis zeggen?

‘Ga je mee, Maupie?’

Hij heeft alleen een troostprijs; hij moest touwtrekken tegen een grotere jongen, die heeft hem omvergetrokken.

Hij vindt het fijn, dat ik zijn grote broer ben, hij legt zijn arm om mijn schouder. De andere jongens kunnen het zien. Opzij, we gaan naar huis.

Vanavond eten we koegel-met-peren, belooft moeder.

Van vader krijg ik een horlogeketting, dan kan het niet vallen.

En Saartje zegt: ‘Je moet wel vlug en sterk zijn om het te winnen van al die jongens.’

He, he, de knoop van mijn broek losmaken, ik heb een dikke buik van het eten. Soms wordt vader kwaad als ik te veel eet. Dan zegt hij: je lijkt wel een varken. Maar vandaag mag ik alles.

Hoe zou het komen, dat ik heb gewonnen? Omdat we mochten springen?

‘Nee,’ zegt moeder, ‘ik weet het. Het komt omdat je kousen nog nat waren. Natte kleren brengen mazzel.’

KERMIS IN ZAANDAM

Haast nooit komt er meer familie bij ons, het is te ver. Nu is oom Simon gekomen, helemaal uit Enschede.

‘Weten jullie dat André weg is?’ Hij zegt het tegen vader en moeder.

Ze moeten raden waarheen.

Hij lacht, ze hebben het mis. En hij gaat zingen:

*Ik heb een neef in Canada,
in het hartje van Amerika.*

Naar Canada? En Chel dan, en de kinderen?

Moeder is er stil van. Oom André is haar jongste broer.

Maar oom Simon praat door; kwam hij maar vaker.

‘Jongens,’ zegt-ie, ‘jullie mogen van de zomer in Enschede logeren, met de grote vakantie.’

Anders mag Saartje alleen. Dát is wat.

Elke dag moet ik er aan denken. Ook in de klas.

Meester vraagt: ‘Wie gaat er met de vakantie naar buiten?’

‘Ik meester!’ en nog een paar kinderen.

Wij worden opgeschreven. De klas gaat drie dagen naar Renkum, van het Vakantiekinderfeest. Er is geen plaats voor iedereen, kinderen die al de stad uitgaan mogen niet mee. Daar had ik niet op gerekend.

‘Stommerd,’ zegt moeder, ‘oom Simon belooft zoveel, die was het al vergeten eer hij de deur uit ging.’

Ze is gek, dat mens.

‘Zeg tóch maar tegen meester dat je niet naar Enschede gaat.’

Dat zal ik doen.

‘Waarom heb je het niet eerder gezegd? Nu is het te laat, ik heb de namen al doorgegeven.’

Misschien gaat het van oom Simon toch door, je kan nooit weten, hij heeft het echt beloofd.

Hij is het vergeten, moeder heeft gelijk. We horen niets meer. Het is al eerder gebeurd. Ik herinner het me, in de Jordaan.

Toen was oom Simon ook plotseling gekomen, dat doet hij altijd. Opeens: ‘Sientje, straks kom ik de kinderen halen, ik neem ze mee naar Enschede. Ik moet eerst even een boodschap.’

Moeder deed ons gauw in de tobbe, alle drie. Het water was veel te warm, het brandde aan mijn pikkie. Dat is steeds zo en als je er wat van zegt, doet moeder er wat koud water bij uit een ketel en voelt met de achterkant van haar hand: ‘Nu is het koud genoeg,’ zegt ze dan, al blijft het branden.

Ze had ons alle drie netjes aangekleed en we mochten niet

op straat spelen. 'Anders maken jullie je toch weer smerig.'

Wat bleef oom Simon lang weg. Zó lang dat hij niet meer kón komen. Moeder was kwaad op hem. Misschien was er iets gebeurd? Daar was geen sprake van, zei ze.

Op vader kun je tenminste rekenen. Soms belooft hij niet eens wat en doet het toch. Dat is nog fijner.

Vader is de beste schoenmaker. Hij heeft het nog moeten leren helemaal van het begin, hoe je met de hand nieuwe schoenen maakt. Maar hij wil niet dat wij het worden, een rotvak is het, zegt hij, je kan er het zout in de pap niet mee verdienen. Wel mogen wij hem helpen, boven in zijn kamertje, met uitpoetsen, dan doen wij de was op de randen van de zolen en hakken en wrijven die uit. Ik kan het beter dan Maurits, vindt vader, maar het is niet zo moeilijk, hoor. Het is altijd gezellig, bij hem in het werkkamertje. Hij zingt vaak en vertelt wel eens moppen. Van die mensen op Uilenburg die ook een nieuwe woning kregen met een echte wc en die dachten dat je met het water, dat in de pot blijft staan als je hebt doorgetrokken, je handen moet wassen. En van het jongetje, dat levertraan moest drinken van de dokter maar het niet lustte. Als hij een slok nam, kreeg hij een cent in zijn spaarpot. En als de fles leeg was kochten ze van het geld uit de spaarpot nieuwe levertraan. Wel gemeen, vind ik, maar ook een dom jongetje.

Als er veel werk is rookt vader sigaren, van Groen, vier voor een dubbeltje. Maar meestal rookt hij een pijp, herenbaai. Soms laat hij hem op de werktafel liggen als hij weg moet, bijvoorbeeld leer halen in de stad. Dan zit er wel eens een beetje tabak in die nog niet helemaal is opgebrand. Die kun je nog aansteken en oproken, dat doe ik wel eens, nu ook.

Het valt mee, hele kringen kan ik er van blazen, maar ik moet er wel van hoesten.

Bah, wat bitter, het sap is in mijn mond gekomen. Ik word misselijk, inhouden, anders merkt moeder het. Ze is niet in de kamer beneden? Rustig op de divan liggen, dan gaat het mis-

schien over. Het lijkt wel of ik op een schip lig, de divan schommelt. Mijn ogen dicht doen, ik ben duizelig ook.

‘Ben je niet goed?’

Vader is thuis gekomen en ziet me liggen.

‘Ik rust even uit, pa.’

‘Een grote kerel overdag op de divan? Kom, we gaan naar de kermis in Zaandam. Er is toch haast geen werk vandaag.’

Is het waar? Daar zijn we nog nooit naar toe geweest.

Voorzichtig sta ik op, de kamer draait om me heen. Gauw, de tafel beetpakken, anders val ik. Hij is rond en kraakt als je op hem leunt. Vader mag het niet merken dat ik uit zijn pijp heb gerookt. ‘Ga Saartje en Maurits maar roepen,’ zegt hij tegen me.

He, lekker die buitenlucht. Even blijven staan, het wordt al minder. Waar is Saartje? Bij Mientje van hiernaast? En Maupie? Die voetbalt. Ze komen er al aan.

We gaan lopen, langs de Oostzanerdijk, achter school de dijk op. Daar is de nieuwe leeszaal, de Ridderhoeve, nog een half uur. ‘Ik dacht eerst dat je ziek was, je zag zo bleek,’ zegt vader tegen mij.

‘Niks hoor.’ Ik ziek? Het zou wat.

Zaandam komt in zicht.

Van de kermis is nog niets te zien. En die draaiorgelmuziek? Daar zal het wel zijn.

Ja, daar is hij: de kermis van Zaandam, de grootste in Nederland, heeft vader ons verteld. Waar moeten we het eerst naar kijken? Schommels vliegen in een cirkel rond over de kop. In de speeltuin ben ik daar altijd bang voor, hier gebeurt het echt en de mensen gillen en lachen zonder er uit te vallen. Er is nog veel meer, ook draaiorgels, ze spelen tegen elkaar in, het is een hels lawaai en toch mooi. Ik heb een fijne vader.

‘Als jullie maar voor hem zorgen.’

Hoera, moeder heeft toegegeven.

Saartje heeft een poesje mee naar huis genomen; ze had het op straat gevonden, het wou niet meer bij haar weg. Ze moest het van moeder terugbrengen. Het is een grijs katje, met een grote kop. Als je een draadje voor zijn neus wegtrekt, springt hij er achteraan. Het is net een wolletje. Hij rent door het huis, hij heeft dan weer de wind-in-zijn-toges, zoals vader het noemt. Maar in de gordijnen mag hij niet komen.

Kneutje is een leuke naam. Zo heeft Saartje hem genoemd. Ja, eigenlijk is zij de baas over hem. En als hij op je schoot zit, van wie is hij dan? Je kan hem toch niet op de grond zetten als hij bij je ligt te spinnen?

Voor een kat is het een gek beest. Hij gaat met moeder mee wanneer zij schoenen wegbrengt. Met zijn staart omhoog loopt hij achter haar aan. Als ze bij een klant moet zijn, blijft hij gewoon wachten. Soms komt een hond hem pesten, maar Kneutje is goochem en klimt gauw in een boom. Blaffen doet geen pijn. Als het veilig is komt hij weer naar beneden. Dan is moeder al doorgelopen, ze kan niet op die kat blijven wachten.

Moeder brengt de schoenen weg in een grote bruine zak, die vader zelf heeft gemaakt, van zeildoek. Wat daar niet ingaat! Ik kan hem soms bijna niet optillen. Moeder is natuurlijk wel groter dan ik, maar voor een vrouw! En ze heeft last van haar voeten, bulten bij haar tenen. Dat doet pijn met lopen.

Wij brengen ook vaak schoenen weg, maar moeder doet het liever zelf. Bij haar durven de klanten niet zo goed te poffen. Trouwens, als het rotklanten zijn geeft ze de schoenen niet eens af. Dat gepof is verschrikkelijk, zegt ze altijd. Soms hebben we meteen het geld nodig. Dan zoekt vader eerst de klanten uit, die zeker betalen. Als ze niet thuis zijn, dat is rottig, of als ze een briefje van tien hebben en je kan niet wisselen.

Meestal weet moeder er wel wat op, eerder dan vader.

Vaak krijgt ze ook schoenen mee terug, van de klanten, voor reparatie. Ze gaat dezelfde weg naar huis. Kneutje weet het al en blijft in de boom zitten tot zij er aan komt. Eerst een sprong, daarna geeft hij kopjes en loopt weer achter haar aan.

Toch schaam ik me wel eens, als moeder er aan komt. Soms doe ik alsof ik haar niet zie. Een moeder met zo'n grote zak bij zich en een kat, dat is toch gek. Ze heeft ook ander haar, heel lang, in vlechten als een galle op haar hoofd gestoken. Ik wou maar dat ze net was als andere moeders. Ze heeft ook een wratje op haar wang, daar doet ze niets aan.

En ze is ouderwets gekleed, nooit eens koopt ze nieuwe kleren voor zichzelf. Als je er wat van zegt schreeuwt ze dat wij al duur genoeg zijn, alsof wij ze wel nieuw krijgen. Dat is juist het ergste, moeder maakt de kleren zelf voor ons. Ze kan niet eens goed zien wat ze maakt. Lappen molton heeft ze gekocht, heel goedkoop, daar naait ze ondergoed van. Het scheurt als de pest, soms komt een lap onder je broek vandaan. Toen Freek bij ons sliep, die bij mij in de klas zat en nu in de stad woont, durfde ik niet uit bed te komen voor hij naar beneden ging.

Als moeder de krant wil lezen gaat ze knikkebollen. Dan zakt haar hoofd omlaag, op haar borst. Steeds schrikt ze wakker, maar steeds gebeurt het weer. Ik heb nog nooit gezien dat zij de krant heeft uitgelezen. Trouwens, ze moet ook thee inschenken en kousen stoppen en zo. Stoppen noemen ze dat, het zou wat. Hele bobbels komen er in je kousen, je krijgt er blaren van. Thuis is de boel ook nooit aan kant als Saartje er niet is. We hebben een rood tafelkleed van pluche. Het is veel gezelliger als dat op tafel ligt. Maar aan de stoelzittingen is niet veel te doen, de veren zijn er door, en het zeil is stuk op de grond. Ik durf meestal mijn vriendjes niet binnen te laten, wat moeten ze wel denken.

Als je tegen moeder schreeuwt krijg je meestal je zin. Als ze het niet kan winnen zegt ze: 'Ik zal het tegen vader zeggen.'

Daar moet je voor uitkijken. Soms dreigt ze met koddiesjborger, zo noemt ze god, of met later. 'Het zal je er later naar vergaan' of 'Je zal er later nog eens spijt van hebben,' ik weet precies wat er komt. Ze beweert dat koddiesjborger alles ziet, maar daar geloof ik helemaal niet in.

Ze kan wel lekker koken. Als vader wat verdiend heeft bakt ze zelf cake, op vrijdag, en dan mogen we er net zoveel van eten als we lusten. Maar eerst moeten we ons gewone eten op hebben; dat is jammer, dan is er niet zoveel plaats meer. Altijd ben ik van plan minder te eten wanneer we cake hebben, en steeds vergeet ik het, gek is dat. Kremseliesj eten we ook vaak, of eigenlijk: broodsjalet, van oudbakken brood. Het is goedkoper dan vers, het kost alleen de krenten erbij. We hebben gelachen, moeder wilde uit de stad gepiepte kesjtènge meeneemen. Toen ze naar het karretje ging was het een mosselenboer, hij wist niet eens dat kesjtènge kastanjes zijn. Ze had het niet gezien, met haar ogen.

Met vader kun je beter voor de dag komen. Als er een ouder op school moet komen hoop ik altijd dat hij gaat. Hij is thuis de baas, ook over moeder. Wij mogen niet in zijn stoel zitten en hij krijgt het grootste stuk vlees. Als je er wat van zegt, weet ik het antwoord van moeder al: 'Als jij later getrouwd bent ben jij de baas, dan mag je ook het grootste stuk.' Of: 'Je vader moet er hard genoeg voor werken.' Hij houdt moeder soms voor de gek, omdat ze Arnheims praat of omdat ze in slaap valt met de krant lezen. Bij opoe doen ze haar ook wel na. Vader is goed met dammen, hij heeft in de hoofdklasse gespeeld en vindt dat Maupie en ik zitten te prutsen, dat zegt hij altijd als hij ons ziet spelen. Toen vader nog niet failliet was, is hij een hoge piet geweest bij de leerhandelaren, hij moest zelfs een keer bij de minister komen.

Hij speelt loterij, bij de barbier, een twintigje. Vannacht heb ik gedroomd dat ik ook een briefje had en de honderdduizend had gewonnen. Ik wou er mooie kleren voor kopen, voor ons al-

lemaal. Ik hoefde me niet meer te schamen voor mijn vriendjes en ging met ze in een rijtje staan piesen. Kijk eens wat een straal!

Het water is warm. Heb ik in bed gepiest? Verschrikkelijk. Maupie mag het niet merken, anders gaat hij tegen me schreeuwen en beweert hij dat hij ook nat is geworden. Dan komt moeder het ook te weten, en vader natuurlijk.

Net doen of ik slaap. Maupie wordt wakker, geen sjoerge geven. Hee sjloume, zegt hij tegen me, om me te pesten, ik slaap gewoon door. Hij trekt aan de deken, dat ik heen en weer schud; hij zou wel willen, dat ik wakker werd. Gelukkig, hij staat op.

De klok slaat half negen. Nu kan ik wel naar beneden gaan. Eerst de dekens omhoog trekken, heel netjes, je ziet niets van die gele plek. Mijn onderbroek is al een beetje droog, gauw mijn bovenbroek. Wassen, naar beneden.

‘Hoe kom je zo laat, Salie?’

‘Ik heb heel diep geslapen.’

‘Eet maar gauw je brood op.’

Dat doe ik ook, ik duw het naar binnen.

En nu naar school, weg.

Gelukkig, niemand heeft er iets van gemerkt.

PIJN

Ballebukke, ballebukke!

Een visboer roept het, achter zijn kar met harde bokking.

Het is nu ons geheimwoord geworden. Ik zeg het zachtjes tegen Maupie, of hij tegen mij, en ineens moeten we lachen. We pesten elkaar er ook mee. Als Maurits in een winkel staat schreeuw ik het naar binnen en hol dan weg, of ik roep het en trek steeds mijn hoofd terug. Hij schaamt zich dood en kijkt vooral niet, of hij zwaait met zijn arm dat ik er mee uit moet

scheiden. Bij mij doet hij het ook, maar ik trek me er minder van aan.

Ik moet wel oppassen dat hij niet driftig wordt, je hebt zo knokken met hem. Vorige week Arie van tante Bettie, die was langs het opgespoten land gekomen toen we er een fikkie aan het stoken waren. Bij ons thuis ging hij zingen: 'Morgen heb je weer nieuwe pret, dan kun je weer fikkies gaan stoken.' We zijn gauw op straat gegaan, voordat vader er erg in had. Maar Arie bleef pesten. Tegen Maurits zei hij: 'Lange end van Purmerend'. Maupie is niet eens zo lang en drie jaar jonger dan hij.

'Zeg dat nog eens.'

'Lange end van Purmerend.'

Maurits sprong hem gewoon naar zijn keel, hij gilte van woede.

Eerst dacht Arie dat het een geintje was en wou Maupie van zich af duwen. Dat had hij maar gedacht. Als vader er niet bij was gekomen, was het een echt knokkie geworden.

Hij is driftig voor je het weet. In bed ook.

'Je ligt over de helft.'

'Je bent gek.'

'Ik voel je knie.'

Mijn knie wat terugtrekken.

'Ik voel je adem in mijn nek.'

'Sodemieter op.'

Mis is het al. Ik ben sterker dan Maupie, maar hij is zo driftig, hij geeft nooit op. Altijd moet vader er bij komen.

'Ieder op zijn plaats.'

Dan schuiven we naar de kant.

'Jij nog een stuk.'

Zo is het beter.

'En nu slapen gaan. Als ik weer boven moet komen zijn jullie nog niet gelukkig.'

Elke avond hetzelfde liedje.

Maurits is goed met voetballen. Hij moet altijd meedoen.

Ik snap niet hoe hij het doet. Met pingelen wint hij het van me, hij houdt je gewoon voor de gek. Ik moet bekken, maar ze zijn bang voor me omdat ik zo wild ben, zeggen ze. Ik kan er niets aan doen, maar in het spel heb ik er geen erg in. Ik heb Aart een big gegeven, die vloog tegen Henk en alle twee gingen ze tegen de grond.

Nu mag ik niet meer meedoen.

Ik ga naar de leeszaal, daar is het ook fijn. Ik heb gezegd dat ik een jaar ouder ben, anders mocht het niet. De juffrouw heeft het geloofd. Dat heb ik ook gehad met Aart, die is een jaar ouder dan ik. Samen zouden we naar een excursie gaan om een zeeschip te bekijken. Je moest twaalf zijn. Tegen mij zegt die man: 'Hoe oud is je vriendje?'

Ik kreeg een kleur en toen dorst ik niet te liegen.

'Elf jaar, meneer.'

'Dan moet je nog een jaar wachten,' zei hij tegen Aart.

'Hier heb jij je kaartje,' mij gaf hij er een.

Aart had verschrikkelijk de pest in, hij wou niet meer met me spelen. Ik ben ook niet naar de excursie gegaan, ik had er geen zin meer in en ik wou hem echt niet verklikken. Gelukkig heb ik een footje gekregen bij Groen, twee centen, voor twee veterdroppen. Aart wou er wel een hebben. Nu zijn we weer goed.

'Je moet naar huis, we sluiten.'

Dat is de juffrouw van de leeszaal.

Nu al? Als je leest is het net alsof de tijd niet bestaat. Ja, buiten schemert het.

Honger heb ik ook, mijn maag rammelt. Zou een ander dat kunnen horen?

Het is pas nieuwjaar geweest, we hebben nog oliebollen, lekker.

'Moe, mag ik een oliebol?'

'Neem maar, ze staan in de keukenkast.'

'Hoeveel mag ik er?' Saartje is er niet, zij is naar Apeldoorn,

bij oom Jacques, maar Maurits moet ook hebben. Hij is nog niet thuis.

‘Je mag ze allemaal opeten.’

‘Moet Maupie dan niet?’

Als je me nou, moeder begint te huilen.

‘Wat is er?’

‘Maurits heeft vanmiddag zijn arm gebroken, met voetballen. Vader is met hem mee naar het ziekenhuis.’

‘Hoe kan het dan?’

‘Hij is achterover gevallen en door zijn arm gezakt.’

We zijn erg stil, alle twee. Ik durf geen oliebol te nemen.

‘Eet maar op, die olieballen.’

Gek, het is net of er geen smaak aan zit.

Eindelijk, daar is vader, zonder Maup.

‘Hij ligt in het Binnengasthuis. Voorlopig moet hij daar blijven. Zijn elleboog is gebroken, een stuk been stak door het vlees. Hij moet geopereerd worden. Professor Lantzer zelf zal hem helpen, die is heel knap.’

Zal het weer goed komen?

We moeten afwachten.

Het is vervelend thuis, als je enigst kind bent. Wat je vraagt krijg je, ik durf haast niets te zeggen.

Maurits is nu geopereerd, woensdagmiddag mag ik mee op bezoek.

Eerst moeten we buiten wachten, tussen een heleboel mensen. Ze praten allemaal zacht, of een ander het niet mag horen. Nog vijf minuten, dan mogen we naar binnen. Nu moeten we langs een portier met een pyjamajasje aan, hij wil de kaarten zien. Doorlopen, naar binnen.

Het stinkt hier, nog erger dan bij de apotheker. Laten ze je zo in de stank liggen? Maupie weet dat ik kom, vader heeft het al verteld en ik heb een ansicht gestuurd.

De bel gaat, we mogen naar de zaal.

Ik geef vader een hand, je kan hier wel verdwalen. Waar

ligt Maurits, tussen al die mensen? Je kan bijna geen verschil zien, ze liggen allemaal in hun ondergoed in bed. Niet gewoon in bed, de een zijn arm hangt aan een soort hijskraan, of zijn been, of je ziet een grote bult onder de dekens. Zou Maurits ons al zien aankomen?

Is dat hem? Zijn arm is helemaal verpakt en hangt in de lucht. Zelf ligt hij stil op een kussen, bleek en mager. Hij weet dat we er zijn en lacht een klein beetje, eventjes maar, want hij moet kreunen. Heeft hij zo'n pijn? Dat heeft vader niet verteld. Maup draait zachtjes met zijn hoofd, van de ene naar de andere kant, het lijkt wel of hij het niet kan uithouden.

Vader geeft hem een zontje op zijn hoofd. Ik ook, ik moet heel voorzichtig doen, mag het bed niet aanraken, voor het stoten.

Mag je niet praten?

'Maurits, zondag speelt Metoor tegen Volewijck.'

Hij heeft het gehoord, ik zie het aan zijn gezicht. Als hij maar niet kreunde.

'Maurits, je moet de groeten hebben van meester Akema.'

'En van Aart en Cor, en van Henkie en Klaas.'

Hij hoort het wel, maar hij antwoordt niet.

Wat moet je zeggen als iedereen stil is?

Zo'n bezoek duurt lang. Ik dacht: een half uur, dat is niets. Op mijn horloge durf ik niet te kijken, dat merkt hij misschien. Daar hangt een klok, nog tien minuten.

Vader doet eau de cologne op een zakdoek, veegt het op Maurits' hoofd, heel zachtjes.

'Weet je, Maurits,' zeg ik nu, 'weet je, Maurits, dat tante Bettie een zoontje heeft gekregen?'

Hoort hij het wel? Hij kreunt alleen maar. Doet het zo'n pijn? Hij is toch al geopereerd? Door professor Lantzer, de knapste van allemaal.

'Dag Maurits.'

We moeten weer gaan.

Vader zoekt de hoofdzuster.

‘Ja, de professor was tevreden over de operatie. Het was een gemene breuk. Hij heeft een stukje van het been moeten nemen. Uw zoontje zal zijn arm nooit meer recht kunnen buigen.’

JODENSCHOOLTJE

Er is een meneer bij ons, van de Joodse gemeente. Hij heeft er met vader over gesproken dat wij godsdienstonderwijs moeten hebben, er is een joodse school op de Laanweg.

‘Dat is veel te ver voor de kinderen,’ zegt vader.

‘Toch ook aan het overkant van ’t IJ?’

‘Een uur lopen van hier.’

‘Gaaf er geen bus?’

‘Dat kan ik niet missen.’

Op zondag, woensdagmiddag en donderdag om 5 uur is het jodenschooltje, dat is – heen en terug – zes keer bussen, zestig cent per kind. Saartje niet meegerekend – zij is op de m.u.l.o. en heeft geen tijd – komt het op ééntwintig per week. Geen denken aan.

Een brief van het jodenschooltje, het bestuur zal voor ons de buskosten betalen. Niemand had daar aan gedacht. Nu móé-ten we wel. Mijn vriendjes mogen het niet weten, maar het is niet gemakkelijk zo iets te verbergen, drie keer per week.

Ik ben negen, Maupie is zeven, we komen in de eerste klas want we weten er niets van. De meeste kinderen zijn van het Asterdorp, ze hebben schoolkleding aan, hier hoeven we ons niet te schamen voor onze kleren.

Als we goed opschieten mogen we naar de tweede klas. Na een maand al kennen we de Hebreeuwse letters, meester Kost beschouwt ons als een wonder. ‘In één maand hebben ze geleerd waar de anderen een jaar over doen,’ zegt hij tegen juf-frouw Oerbeek. Een kunst, bij die kleine kinderen.

Bidden leren we er ook, in het Hebreeuws: Baruch – Ge-loofd; Ato – Zijt Gij; Adanoi – Heer; de hele klas dreunt het op en gaat verder: Ellouheinoe.

We zitten nu bij juffrouw Kroes, ze heeft een bocheltje. Bij juffrouw Oerbeek moeten we steeds het geld voor de bus halen. Ze vraagt niet eens meer naar de kaartjes. Hier zijn twee dubbeltjes voor Salie, hier twee voor Maurits. Het is hartstikke veel geld. Dat kunnen we zelf verdienen, als we gaan lopen. Tenminste op de heenweg, op de terugweg komen we anders te laat thuis voor het eten.

Drie keer per week, dat is drie dubbeltjes de man. Vader krijgt de helft, natuurlijk, maar vijftien cent is ook een boel geld. Vooral als je geen zakgeld krijgt, want daar is vader tegen. We moeten wel hollen, als we uit school komen, om op tijd op de Laanweg te zijn. Soms komen we te laat, dan zeggen we dat we de bus hebben gemist. Ze geloven ons altijd.

Op zondag gaan we van het jodenschooltje door, naar opoe en opa in de Foeliedwardsstraat. Over de Jodenhoek. Ik kan daar goed pingelen, beter dan Maurits. Je moet nooit betalen wat ze vragen. Eerst bied je de helft. Dat doen ze nooit en noemen een andere prijs. Je gaat er net tussen in, meestal lukt het wel. Zeggen ze 'nee' dan moet je doorlopen, je moet je nooit laten kennen.

Ik heb wel eens voor vijf cent een pakje leerboeken gekocht, het waren de laatste. Eerst vroeg hij een dubbeltje, maar toen ik zei: een stuiver, mocht ik ze toch meenemen. 'Wat moet je met die rommel,' had vader gezegd; nou, voor vijf cent, een heleboel boeken. Als ik niets koop, koop ik een ijswafel van vijf, die zijn er zo dik, ik kan mijn mond zo wijd niet open doen.

Daarna gaan we naar opoe; vader, moeder en Saartje zijn er altijd al, op zondag. Maar eerst even naar opa, die staat op de hoek van de Foeliedwardsstraat en de Prins Hendrikkade met een karretje sinaasappels. Eigenlijk is hij sigarenmaker, maar daar valt nu niets in te verdienen, zegt vader. Opa bewaart al-

tijd een stekkie voor mij en Maupie. Hij is niet erg goed als koopman, ze pikken van hem, hij heeft een bril met heel dikke glazen.

Op de Jodenhoek hebben we een mazzeltje gehad. Er staat nu een man, met tamarinde. We stonden te kijken, toen zei hij: willen jullie om 2 uur mijn koffer wegbrengen naar de Warmoesstraat? Tamarinde zijn pitten, net frujetta, in een lange knakworst. Het helpt tegen alle kwalen, zegt die man. Vijftien cent krijgen we als we zijn koffer wegbrengen. Nou, Maupie wil wel, ik ook.

Dat valt tegen, wat zwaar. We hebben ieder een hand in het handvat. Het klemmt, het lijkt wel of je hand gewrongen wordt. De knokkels van Maupie doen pijn tegen de mijne. Even neerzetten. Hup, gelijk optillen en weer doorlopen. Ik hang naar links, Maurits naar rechts, zo sleept de koffer niet over straat. Het is net of mijn spierbal dood is, een loom gevoel is het. 'Omdraaien nu, jij links, ik rechts.' Slingeren en neerzetten, slingeren en neerzetten, dat kan ook. Overal word je moe van. Maupie kan niet meer. Ik til nu hoger dan hij, dan gaat het weer.

Eindelijk, daar is de Warmoesstraat. Hij is veel langer dan ik dacht.

'Hier moet ik zijn.'

Plof, daar staat de koffer. We krijgen eerlijk ons geld, ieder drie vierduitstukken.

Gauw naar opoe, het is al drie uur. Daar gaan we al zo lang naar toe op zondag als ik me kan herinneren. Toen ik nog klein was bleven we er 's avonds eten. Mij brachten ze naar bed, met mijn kleren aan. Als we naar huis gingen sliep ik op vaders arm, dat weet ik nog.

'Wat zijn jullie laat. De Hoek is al om 2 uur afgelopen.'

Is vader bang geweest?

We vertellen hem van het mazzeltje.

'Ze willen die koffer zeker niet op de tram hebben,' antwoordt vader.

Waarom niet?

Maar hij gaat door: 'Jullie zijn wel een goedkope taxi op die manier.'

Niets meer zeggen, als hij zo praat moet je uitkijken, dan mag het de volgende keer misschien niet meer. Maar van het geld wil hij niets hebben: 'Dat hebben jullie zelf eerlijk verdiend,' vindt hij.

'Wil je voor mij ook een boodschap doen?' vraagt opoe.

Dat wil ik best, ze geeft me altijd wat. Ze douwt het me dan stiekem in mijn hand, Maup of Saartje mogen het niet weten. Ik vind het wel naar als ze het merken, of ik geef Maupie de helft.

'Wat moet ik halen, opoe?'

'Een maanzaadgalle, zacht gebakken, bij Wegloop om de hoek. Hier is het geld. Zal je er goed op letten?'

Denkt ze soms dat ik een klein kind ben?

Het is vlakbij.

'Dat heb je vlug gedaan,' vindt opoe. 'Heeft hij het gegeven?'
Ja, natuurlijk, wat bedoelt ze.

'Ja opoe.'

'Dan moet ik mijn geld terug hebben.'

'Waarom?'

'Wat hij geeft hoeft je niet te betalen.'

Daar heb je het weer. Zulke geintjes heeft ze altijd.

Soms zegt ze: 'Hij daarboven heeft me al in zijn grote boek opgeschreven. Weet je dat wel?'

Wat moet je daar nu op antwoorden?

IJSIEBOCHELEN

Oom Jochem is bij ons geweest. We hebben allemaal wat van hem gekregen voor Sinterklaas, ik een mondorgeltje. Bij do moet je blazen, re is ophalen, en zo ga je door: uitademen, in-

ademen, behalve la en si, die zijn alle twee opzuigen. Met blazen moet je er niet in spugen, dan wordt hij vals. En ook geen brood in je mond, dan komt er een kruimel in.

Ik kan al Jopie Slim en Dikkie Bigmans spelen en In 't groene dal, in 't stille dal, waar kleine bloempjes bloeien. Ze zeggen dat ik muzikaal ben. In de klas is een orgeltje van de zondagsschool, meester speelt er wel eens stiekem op. Hij slaat noten aan en wij schrijven wat het is. Ik ben er het beste in.

Oom David had een viool over, van de kweekschool. Vader dacht dat het misschien wat voor mij was, voor f 7,50 en niet meteen betalen. Maar eerst wilde hij weten of meester me erbij wil hebben op vioolles. Die geeft hij na schooltijd. Het mocht niet zo duur zijn als voor de andere kinderen, dat kan vader niet missen.

Meester wil het wel, maar niet voor goedkoper. Hij denkt zeker dat alle joden rijk zijn, dat beweren ze. Nu is de viool terug naar oom David. Het kan me ook niets meer schelen, wat heb je aan muziek.

Ik vind het rottig op school. Je valt er in slaap. Met voorlezen moet ieder een stukje. Ik heb het boekje allang uitgelezen. Je moet wel uitkijken, anders snapt meester je. Even zien, ze zijn op bladzijde 43: 'De ridders reden terug tot aan het einde van het krijt...'

Ik moet weer een bril hebben. Twee keer heb ik hem verloren en een keer gebroken. Toen heeft vader gezegd: 'Je doet het maar zonder bril, dat kost mij te veel geld.' Met de schoolkeuring vroeg de zuster, waar moeder bij was: 'Jij wil zeker blind worden, he? Vooral geen bril dragen.' Ze scholden me altijd uit voor brillejood.

Ze slaan om, vlug doen of ik meelee: 'Met welk een woeste kracht heeft de botsing plaats en verwondering baart het, dat niemand het zadel ruimt.'

Om 4 uur moet ik naar de barbier. Ik hoef het niet meer uit te stellen, vader is kwaad geworden. Ik moet kaal met een

kuifie, sommige jongens moeten helemaal op de nul. Als het er maar niet zo druk is met scheerkanten. De grote mensen gaan voor. Ik heb er eens twee uur gezeten voordat ik aan de beurt was. Je kan wél wat horen als je oplet. Jantje Bols zijn vader was er vorige keer, hij is bij de politie. Ze moesten een kerel pakken, die had zijn vrouw doodgestoken. Toen ze boven kwamen had hij met een scheermes zijn eigen strot afgesneden en in een brillenkoker naar buiten gegooid.

Waar zijn ze? 'Hier vliegt een glavie aan stukken...'

'Ga jij eens verder, Salie.'

'...aan stukken in de lucht, daar trachten twee ridders tevergeefs elkander uit het zadel te lichten.'

'Laat maar, ik dacht dat je niet oplette.'

Lekker, de meester heeft een strop.

Als je barbier bent, is ook niet zo leuk. Hij heeft verteld dat een klant moest niesen, juist toen hij zijn nek aan het uitscheren was. Het bloed sprong uit een slagader.

We hebben gisteren gelachen. Wim de Groot wou een heel doosje lucifers aansteken. Er kwam net een kip aan, die wou het hem uit zijn handen slaan. Pssst, in de fik, een hele steekvlam, die politie danste van de pijn.

Ik wou dat ik onzichtbaar was, ging ik overal kijken hoe grote mensen het doen. Heb ik mijn dubbeltje nog voor de barbier? Even voelen, in mijn zakdoek. Tegen moeder zeggen, er zit een gat in mijn zak.

Word ik geroepen?

'Salie, ik zeg je nu al voor de tweede keer dat je aan de beurt bent. Weet je niet waar we zijn?'

'Jawel, meester.'

Henkie fluistert: 'Vianen had als altijd de zege behaald.'

Ik kan het niet zo gauw vinden.

'Niet voorzeggén.' Meester heeft het gehoord. 'Salie, in de hoek. 'En slenter niet zo, anders laat ik je straks schoolblijven, begrijp je?'

'Ja.'

'Ik heb niet met je geknikkerd. Spreek met twee woorden.'

'Ja, meester.'

'Vlug, naar de hoek. Je handen op je rug.'

Hij moet mij wel hebben vandaag.

Tootje leest: 'Maar Heer Gijsbrecht van IJsselstein had een vijand gekregen, die niet licht te achten was.'

Het verhaaltje¹ is uit, ik ken het uit mijn hoofd. Misschien mag ik naar mijn plaats.

Meester zegt niets. Hij schrijft sommen op het bord. Even voelen, ik heb een oude pen in mijn bloeszak. Tegen de muur spugen, erin krabben met de pen, de kalk gaat er af. Dieper. Gauw omkijken, hij mag het niet zien, anders ben ik niet jarig. Hij schrijft nog op het bord. Kras, kras, een beetje spuug erbij, dan gaat het beter.

Eindelijk, de bel. Gauw naar huis.

'Kom eens terug. Kun je geen goeiendag zeggen?'

'Dag meester.'

'Niet zo'n gezicht erbij.'

Moet ik soms lachen?

'Dag meester.'

'Zo is het beter. Dag Salie.'

Ik zou best kunnen huilen, maar de jongens mogen het niet zien. Ik moet na het broodeten meteen weer naar school, zeggen ze, we gaan ijsiebochelen achter de dijk.

Het heeft al een paar dagen gedooid. Er staat een flinke laag water op het ijs. Het bobbelt onder je voeten, als je niet uitkijkt zak je er door. Je moet rennen en toch niet te zwaar neerkomen. En als het breekt spring je gauw verder.

IJsiebochelen kan meestal maar een dag. Alle jongens uit de klas zijn gekomen, behalve Henkie. Aart gaat het eerst, hij is de lichtste van ons. Hij heeft een nat pootje, maar dat gebeurde

1. De citaten zijn uit 'Een Steekspel', door Johan C. Kieviet (opgenomen in Het Boek voor de Jeugd, Arbeiderspers, Amsterdam).

toen hij al aan de overkant was. Daar gaat Wim, nu Leen. Ja, ik ben aan de beurt. Als je op de divan loopt danst het ook zo. Krak, een scheur loopt door naar de kant. Springen. Ik heb het gehaald. We staan allemaal op de wei, niemand is er door gezakt.

Is dat de schoolbel, in de verte? We hebben de tijd vergeten. Straks komen we allemaal te laat. Vlug terug, naar de dijk. De een na de ander, het ijs heeft gehouden.

Zullen we meester héél goed pesten?

Afgesproken, steeds gaat er een de klas in en doet de deur dicht. Dan klopt de volgende aan.

Drie keer is het gelukt, maar nu staat meester in de gang tegen ons te schreeuwen: 'Naar binnen, snotapen, ik zal jullie leren.'

Schoolblijven, alle jongens, behalve Henkie. Sommetjes maken, repeterende breuken. Mogen we nóg niet naar huis? Het is al donker buiten.

'Gaan jullie nu maar. Iedereen maakt voor eind van de week 1000 strafregels: "Ik moet op tijd op school zijn, mij behoorlijk gedragen en naar de meester luisteren." '

Het is de derde dag, ik heb er al 437 af.

'Moet je niet op straat spelen?' Dat is vader natuurlijk. Pestkop. Maar van het ijsiebochelen heeft hij gelukkig niets gezegd. En ze zijn nog wel zo bang thuis dat we door het ijs zakken, ook als het dik is.

ANGST

Ik heb vanmorgen om 8 uur bij Jantje Bols aangeklopt om zijn bal te lenen. Zijn moeder deed open en joeg me weg. Ik had zijn vader wakker geroepen, die had nachtdienst gehad, vertelde Jan later. Uit woede had hij Jantjes bal stukgesneden. Of dié er iets aan kon doen; en ik heb het niet geweten.

Zo zijn grote mensen altijd. Als je op straat voetbalt, waar-
schuwen ze de politie, en die pikt je bal. We waren voor de deur
van de kolenboer aan het spelen, daar kwam zijn vrouw ons
achterna. Vroeger dacht ik dat ze een man was, ze is heel groot
en heeft altijd kolenzwart in haar gezicht. Ze rende ons ach-
terna en gooide met kiezelstenen, ik kreeg er een precies ach-
ter mijn oor.

In de poort worden we weggejaagd door de moeder van Aart,
of door die van mij. Alle kinderen schuilen er, als het regent.
Dan is er meestal wel eentje die hem laat zien. Zodra een
meisje gaat gillen, hup, de deur open, bij Aart of bij ons. Naar
huis jullie, vooruit, allemaal en wij moeten binnen komen.

Moeder is helemaal naar de dijk gelopen om me te zoeken.
Ik was er met een grote jongen naar toe, hij zit nog in mijn
klas, maar hij is al dertien. We hebben elkaars pikkie tegen
elkaar geduwd, net als de grote mensen. Het was wel spannend,
we waren tussen de stenen gaan zitten die tegen de dijk aan
liggen. Hoe moeder het te weten is gekomen, begrijp ik niet. Ze
had een kleur, ik moest meteen mee naar huis. Maar ze zei
verder niets, er over spreken durft ze niet. Vader ook niet. Ze
zeggen alleen: 'Denk er om dat je zo iets niet meer doet.'

Soms ben ik écht bang en dan is er niet eens wat aan de
hand. Ik moet 's avonds wel eens schoenen wegbrengen of
naar figuurzagen. Bij een lantaarnpaal denk ik dat er een boze
man staat, dan is het alleen maar de schaduw. Hoe kun je dat
van tevoren weten? Of ik loop op mijn tenen, zodat niemand
me kan horen, ook honden niet. Dat zijn rotbeesten. Ze rennen
achter je aan en blaffen tot je blijft staan. Dan snuffelen ze aan
je, voor hetzelfde geld bijten ze. Als er plotseling een deur open
gaat weet je ook niet wat er kan gebeuren. Vaak fluit ik heel
hard, dan denken ze dat je niet bang bent.

Gisteravond heb ik een smak gemaakt. Vader had niets meer
te roken. Ik moest naar Groen, die verkopen aan huis. Vier si-
gaartjes voor een dubbeltje, ik had een kwartje meegekregen.

Ze gaven allemaal centen terug, mijn hand vol.

Gauw naar huis, je kan nooit weten met zoveel geld bij je. Ik wou vlug de hoek om hollen, bij onze poort, en zag niet dat er nog een stukje hek was, van de voortuin. Pats, voorover, plat op mijn buik. Eerst had ik geen adem, het was alsof ik stikte. Toen merkte ik dat het geld uit mijn hand was gevallen, in het gras. Zoeken hielp niet, het was pikkedonker. Wat zouden ze thuis zeggen?

Ik klopte heel hard op de deur, ze moesten gauw komen.

‘Kind, wat heb jij?’

‘Ik ben gevallen...’

‘Dat zie ik wel, naar binnen.’

‘Maar het geld is in de tuin gevallen.’

‘Als het licht is, morgen.’

‘Zouden ze het niet pikken?’

‘Kom nou, je zit onder het bloed.’

Eerst deed moeder mijn hoofd onder de kraan, het water liep in mijn nek. Ik rilde ervan en wilde me lostrekken.

‘Wees maar niet ongerust, het is water, geen bloed.’

Dat wist ik ook wel. Ik kon haast niet praten. Mijn tand was door mijn bovenlip gegaan, mijn gezicht helemaal geschramd. Eerst kreeg ik warme melk, toen een aspirientje. ‘Ga maar lekker slapen.’

Het is nu ochtend, zondag, vandaag. Ik ben niet ziek. Mijn lip is zo dik als een poffer en het is net of mijn wangen stijf zijn. Als ik kauw doen mijn jukbeenderen pijn. Dat zagen ze, toen ik een boterham wilde eten; nu krijg ik pap, als een klein kind.

‘Vandaag blijf je op de divan,’ heeft vader gezegd.

Ze vertellen aan iedereen wat er gebeurd is. Steeds komt er iemand kijken en dan moet ik mijn hoofd optillen, om mijn gezicht te laten zien. Ik schaam me dood. Grote mensen hebben altijd iets bijzonders.

Ik ben nóg een keer gevallen, met krijgertje spelen, mijn knie in de stront. Bah, het stonk ook. Een lol hadden ze, ze gin-

gen om me heen dansen. Toen werd ik toch wel kwaad en ben ze achterna gerend. Mientje kreeg het aan haar jurk. Haar moeder is naar mijn moeder gegaan. Ik heb een standje gekregen.

Wat zou het zijn als je bang bent? Ik had schoenen weggebracht, in het donker. Op de terugweg liep er een beest voor me. Eerst was het klein, maar het werd steeds groter en ik dacht: straks springt het tegen me op en bijt het me in mijn hals. Of het gaat door mijn broekspijp omhoog. Ik trapte er gauw op, raak, het kon niet meer weg. Ik ben er met mijn hele gewicht op gaan staan. Het piepte eerst nog, maar toen ben ik gaan draaien met mijn voet, tot het goed dood was. Voorzichtig heb ik er naar gekeken. Toen pas zag ik dat het een veldmuisje was, tegen de straatstenen geplakt. Ik heb het tegen niemand verteld, want het is wel zielig, soms denk ik nog dat ik het hoor piepen.

Ik maak andere kinderen bang, samen met mijn vriendjes. Die jongen van Jansen bijvoorbeeld, een schijtebroek is het. Heel deftig zijn ze bij hem thuis, zijn vader is reiziger. Het zijn wel goede klanten, zegt vader. Dat jochie praat met kapesones in zijn stem. We houden hem altijd tegen, onze armen wijd, in het poortje naar de achtertuinen.

‘Tol betalen.’

‘Ik heb geen tol.’

Straks gaat hij huilen, hij beeft helemaal.

‘Tol betalen, zeg ik.’

‘Echt waar, ik heb er geen.’

Hij heeft zeker nog geen geschiedenis op school, hij weet niet eens wat tol is.

‘Wat heb je dan wel?’

‘Drie centen.’

Ha, die stommerd geeft ze ook. Hij loopt er steeds in. We zouden hem heus niets doen als hij niets gaf.

‘Til je hoofd eens op.’

De buurvrouw is net binnengekomen. Nu moet zij mijn gezicht zien. Ze zijn er zeker trots op. Ik zou nu best scheel willen kijken en mijn neus omhoog duwen. Au, mijn lip. Je moet voorzichtig zijn met gezichten trekken. Als de klok slaat blijf je zo, zeggen ze.

‘Wat trek je voor een ponem?’ – Dat is vader.

‘Mijn gezicht doet zo’n pijn, pa.’

Niet naar hem kijken, misschien kan je op mijn voorhoofd zien dat ik lieg. Moeder zegt het soms; dan is het altijd zo.

‘Sientje!’

‘Wat is er, Barend?’

‘Heb je voor Salie een beker warme melk?’

Bah. Ik zal maar doen alsof ik slaap, dan laten ze me met rust.

Alleen maar mijn tand door mijn lip, het heeft niets te betekenen. Vorige week is er iets veel ergers gebeurd en toen wilden ze het eerst niet geloven. Op het opgespoten land waren we Indiaantje aan het spelen, in de hutten die we zélf hadden gebouwd, van zeeasters. In de verte waren jagers, met honden om wilde eenden te vangen.

Opeens: ze jagen een hond op ons af. Weg jongens, rennen, straks bijt hij. Ik kan hard lopen, maar houd het zo lang niet vol, mijn zij steekt, doorzetten, straks grijpt die hond me. Gelukkig, ik heb een zakdoek in mijn zak, ik voel het terwijl ik doorhol, het lijkt wel of ik wankel. In mijn mond die doek, dat helpt tegen het hijgen. Gauw over mijn schouder kijken, de hond is al bij Klaas. Wie zal hij bijten? Hollen dan, het lijkt wel of mijn voeten slepen, worden tegengehouden. Een fluitje, van een van de jagers. Is het waar? De hond rent terug, in een bocht. We zijn veilig.

Even uitblazen nu, we staan bij elkaar, bezweet, hijgend, kunnen geen woord uitbrengen. Knal, er wordt op ons geschoten.

We stuiven uit elkaar, weg, naar de dijk, straks schieten die jagers weer. Niet meer stil staan, doorhollen. Daar is de dijk,

eindelijk, maar we kunnen niet naar beneden. Boeren zijn er gras aan het maaïen, ook zij jagen ons weg, dreigen met de zeis. Op een andere plaats kunnen wij er niet af, daar is water.

Terug, het opgespoten land op. Waarheen? Ook bij Oostzaan is het niet veilig. Doorhollen, we kunnen niet meer, niet staan blijven, kom, straks pakken ze ons, of ze schieten weer, of sturen weer een hond op ons af. Of misschien waarschuwen die boeren de politie wel, omdat we er niet mogen komen.

Eindelijk, bij Landsmeer kunnen we over de dijk, de weg op, zonder dat iemand op ons let. Er is met hagel op ons geschoten, dat weten we, op eenden schieten ze ook met hagel. Het verspreidt zich in de lucht, wij waren zo ver, ons hebben ze natuurlijk niet geraakt. Maar toch, wij controleren elkaar, dat is veiliger. Dat doen we ook als we stiekem hebben gerookt. 'Laat eens ruiken, je adem.' Of als we stiekem hebben gezwommen, in het Noordzeekanaal, dan kammen we eerst ons haar, anders merken ze het, maar niet te netjes, dan merken ze het ook.

Is het waar? Henk bloedt aan zijn arm, Klaas aan zijn kuit, het is een smal straaltje.

Daar heb je die hond weer, hij komt op me af. Mijn voeten blijven kleven, in het opgespoten land. Ik kan niet lopen. Ik zal ze met mijn eigen handen uit de klei trekken. Het lukt, ik trek me zelf de lucht in. De hond springt naar me, je kan me lekker niet pakken. Ben ik een ballon? De jager schiet op me, hij heeft me geraakt, ik spring uit elkaar. Niet doen, niet doen. Ik kan de woorden niet uitspreken, het lijkt wel of ik gorgel. Ik voel de hand van de jager aan mijn hoofd, weg hand, ik duw je weg, ik kom overeind want ik wil niet dat je aan me komt.

Hee? Ik ben in slaap gevallen.

'Wat heb je toch, Salie?' Het is de stem van moeder.

Ja, wat heb ik toch.

De jongens vinden ook dat ik een fijne vader heb. Hij maakt wel eens zuigers voor ze, van vetleer. Als je ze een nacht in de pies legt doen ze het beter. Vader heeft ook een medaille gemaakt van vetleer. Met een priem heeft hij er in geprikt: 'Voor de kampioen van Tuindorp.' We moeten er voor hardlopen, om het Sterrenplein.

Morgen gaat vader weer weg. Hij werkt in Groningen, bij de Bata. Alleen op zaterdagmiddag en zondag is hij bij ons. Voor een paar heel vaste klanten maakt hij dan nog schoenen, maar we moeten iedereen wegsturen als het even kan.

Het is heel anders thuis, zonder vader. Saartje denkt dat wij nog kleine kinderen zijn. Met Maupie heb ik vaak ruzie wie de boodschappen moet doen. Ik help moeder wel, met aardappelen schillen. Moeder is nu de baas, ze schreeuwt soms tegen ons.

We gaan naar een uitvoering, in Oostzaan. Moeder wou eerst niet, maar ik heb gezeurd. Eerst moet Saartje met moeder afwassen. Het is al 7 uur, als moeder maar voort maakt. Vader zegt ook altijd, dat hij op haar moet wachten.

Eindelijk. Daar is de Oostzanerdijk. Nu links af, waar je een sloot hebt met bruggetjes erover naar elke boerderij. Eens vragen of het ver is: 'Een stief kwartiertje, zeun.' Soms zeggen ze neef. Zonder dat je familie bent.

Moeder wil niet verder.

'Dat kwartier is allang om.'

'Nog maar 86 nummers, dan zijn we er.'

'Als we er over vijf minuten niet zijn, gaan we terug.'

Je kan beter niet op de nummers letten. Tussen elk huis is een stuk land. Het gaat heel langzaam.

Zou ze in de gaten hebben dat de vijf minuten om zijn? Eens kijken: nog 72 nummers.

'Nou is het genoeg.' Moeder blijft staan.

'We zijn er bijna.'

‘Dat is niet waar. Het wordt vanavond veel te laat voor we weer thuis zijn.’

Niets helpt. We mogen niet eens even uitrusten.

Ze heeft plotseling haast, Saartje ook, die hatelijke kat. ‘Nu hebben jullie wel de tijd, he?’ zegt ze tegen ons omdat we willen keilen.

‘Kom kinderen, geen ruzie maken. Jullie mogen straks nog een half uur op straat spelen.’

De terugweg gaat veel vlugger.

Moeder klapt dat we binnen moeten komen.

Heeft ze de ijsman gehoord?

‘Nu geen ijsje, die kaarten hebben me geld genoeg gekost.’

Dat is gemeen, ze wou zelf niet verder.

Als ze niet toegeeft slaan we een ruitje stuk, dreigen we alle twee.

‘Zoiets heb ik nog nooit meegemaakt. Vooruit, naar binnen.’

Ze wil ons beetpakken. Los. Daar ligt een steen.

‘Krijg ik een ijsje?’

‘Nee, zeg ik je.’

Kets, een ruitje stuk. Pats, nog een.

Moeder huilt en schreeuwt: ‘Naar bed, nare kinderen. Het zal jullie er nog eens naar vergaan. Jullie zullen er later spijt van hebben.’

Zwijgend gaan we naar binnen. De kans op een ijsje is verkeken.

‘Naar bed. Ik zal het tegen vader vertellen.’

Nog meer huilt ze.

Slapen kan ik niet. Kinderen spelen op straat, een vader rent mee.

Morgen is vader er weer. Wat zal hij van die ruitjes zeggen? Anders maakt hij grapjes over Groningen. Ze zeggen daar: ‘Grunnigers kunnen goud scheiten.’ Vieze woorden? Het betekent gewoon: Groningers kunnen goed schieten.

Waar lig ik? Ben ik uit bed gevallen?

Half acht al, vandaag komt vader. Eerst naar school.

Moeder is naar de bus, vader afhalen.

Daar komen ze aan. Ze heeft het verklikt, dat zie je aan zijn gezicht. We hoeven niet eens goeiendag te zeggen.

Vader pakt mij het eerst beet, daar ga ik, over zijn knie. Klets, klets, op mijn kont. Ik voel er toch niets van. Ik huil ook niet, dat zou hij wel willen. Wanneer houdt hij op? Mijn gat gloeit er van, hij heeft keiharde handen. Kan hij wel, tegen een klein kind? Ik zeg hem nooit meer goeiendag, nooit meer.

Maurits probeert zich los te rukken. Hij schreeuwt en trap-pelt. 'Je nog verzetten ook, tegen je eigen vader.' Pats, de eer-ste tik heeft hij te pakken. 'Rotman.' Maupie durft hem zelfs uit te schelden. Nu weet vader van geen ophouden.

'Zo is het genoeg, Barend!' roept moeder ineens.

Hoort hij het niet?

'Je scheidt er mee uit zeg ik je,' ze gilt het naar hem.

Toch slaat hij door.

'Je begaat nog een ongeluk,' huilt ze en ze pakt hem bij zijn armen.

Eindelijk, hij laat Maupie los.

'Naar bed, alle twee, en vanavond geen eten.'

We gaan achter elkaar de trap op, weg van vader, boven is het veilig.

Ik heb er lekker niets van gevoeld. Het kan me niets sche-len, rotkerel, ik wou maar dat hij terug ging naar Groningen.

Met Maurits hoef ik niet te praten. Hij blijft huilen en is woedend. Als ik iets zeg, hoort hij het niet eens.

'Welterusten.'

Geen antwoord.

Ik kan niet slapen ook. Elk kwartier slaat de klok. Ik raak de tel kwijt.

Zachtjes kraakt de deur. Daar is moeder, op haar tenen, ze zet boterhammen bij ons bed. Ze zegt niets, het mag niet van vader, dat weet ik.

Wat voel ik? Kruimels in bed? O ja, van het brood van gisteravond. Het is zondagochtend. Anders mogen we bij vader en moeder in bed. Maar ik durf nu niet, Maupie blijft ook liggen.

‘Waar blijven jullie vanmorgen?’ Dat is vader. Is hij niet kwaad meer?

We liggen bij ze, Maurits aan de kant van moeder, ik naast vader. Eigenlijk vind ik het naar, van dat ruitje. Zal ik het zeggen, tegen hem? Maar ik vraag: ‘Hoe is het nu in Groningen, pa?’

‘Volgende week voor het laatst.’

Kan dat waar zijn?

DOODSE STILTE

‘Ben je gek?’ Moeder rukt de toeter uit mijn hand.

Ik sta er mee in de tuin. Kneutje wou een vogeltje vangen, toen heb ik water in de toeter gedaan en hem er mee gespoten.

‘Hoe kom je er aan?’

‘Uit de kast gepakt.’

‘Daar mag je niet mee spelen.’

‘Waarom niet?’

‘Dat gaat je niet aan.’

Zo zijn ze altijd. Eerst schrikken ze, en als je wil weten wat er is krijg je geen antwoord.

‘Ga liever op straat spelen.’

Waarom wil ze me weg hebben?

Ik ga maar knikkeren, gorren, op het Zonneplein. Is er iets aan de hand? Een heleboel kinderen staan ergens om heen. Gauw kijken. Twee hondjes zitten vast, omgedraaid, met hun kont aan elkaar. Noemen ze het daarom ‘vastzitten’? Zou het bij grote mensen ook zo gaan? Pijn doen zeggen ze ook wel. Ja, dat ene hondje jankt.

Daar is juffrouw Floor, van de groenteboer.

‘Opzij jullie.’

Ze smijt een emmer water over de hondjes, die zich los rukken. Bij die ene zit er bloed aan, hij likt het schoon. Bij de ander zie je zijn rode punt nog. Weer een guts water, nu rennen ze weg.

Juffrouw Floor heeft er een kleur van. Haastig gaat ze weer naar binnen.

Ze willen niet dat er kinderen bij zijn. Ze praten er niet eens over als wij het kunnen horen. Soms zijn ze ineens stil als ik binnen kom.

Gisteravond op school waren er lichtbeelden, over België. Er was speciaal een meneer voor gekomen, met een toverlantaarn. Plotseling zei hij: ‘En nu, meneer Feber, wil ik wel eens zien of u nette kinderen op uw school hebt. Als ze goed zijn opgevoed, kijken ze zonder te lachen of te schreeuwen naar het plaatje dat nu komt en dat alleen voor grotere jongens en meisjes geschikt is.’

We deden vanzelf onze armen over elkaar en onze monden dicht, dan kon hij zien dat hij zich niet vergiste. Wat zou er komen?

Is dat alles? Een jongetje met zijn pikkie bloot en een straaltje er aan. Manneke Pis, zegt die man.

‘Ik maak u mijn complimenten over uw kinderen, meneer Feber.’

In het zwembad waren ze ook doodstil, met afzwemmen. Het ligt aan de Hamerkade en is net een kooi, die ze in het water hebben neergelaten. Achter de tralies blijft van alles drijven: hout, een dooie hond, drolbaarzen. Maar juist die keer dreef er een neverrippinge, midden in het bad. Voor we mochten beginnen moest de badmeester het er eerst uithalen. Alle vaders en moeders, die aan de kant stonden, keken angstig. Het is nog nooit zo stil geweest in het zwembad.

Ik heb ze wel meer in het bad zien drijven. Achter de dijk

kun je ze ook vinden. Christiaan had er een en zei: het geil zit er nog in. Dat snapte ik niet goed. Er is altijd iets nieuws als ze het daarover hebben, je raakt er van in de war.

Ik probeer wel eens bij grote mannen te kijken of ze een andere hebben, omdat ze het hebben gedaan.

Bij tante Bettie ligt in de kast een boek met een plaat van een kindje in de buik van zijn moeder. Ik heb een baby aan de tiet gezien. Hij beet er in en trok er aan, wel een paar centimeter. Au, schreeuwde zijn moeder, het doet pijn. Zouden ze het wel eens afbijten als ze al tanden hebben? Hoe kan zo'n kind dat weten?

Ik heb tegenwoordig vaak kiespijn, maar het gaat over als mijn wang dik wordt. We zijn geen lid meer van het ziekenfonds, daar komt het door. Het is vader te duur op het ogenblik, nu kan ik niet naar de tandarts. Probeer het eens in het Binnengasthuis, heeft vader gezegd, misschien trekken ze hem daar. Ik ben er speciaal naar toe gegaan, naar de eerste hulp. Jodium hebben ze er op gedaan, dat is alles. 'Je moet er mee naar de tandarts,' heeft de dokter gezegd.

Ik heb gespoeld met kamille en een aspirientje genomen. Het is nog dag. 'Ga maar zo lang op de divan slapen,' vond moeder, en ik ben echt in slaap gevallen. Gelukkig, nu is de kiespijn over, het is een heel dood gevoel.

Hoor ik moeder praten, met tante Lientje? Net doen of ik nog slaap. Tante beklaagt zich. Oom Simon is zo'n egoïst. Nooit denkt hij aan haar, ja toch, een keer heeft hij bonbons meegenomen. Voorzichtig ademen, anders horen ze dat ik wakker ben. Door de kiertjes van mijn ogen kan ik ze zien. Gauw dichtdoen, ze mogen het niet merken.

Heeft moeder het nu over vader? In de Jordaan was hij nooit thuis. Zij moest tegelijk op de winkel en op de kinderen passen. Een keer werd ze plotseling heel koud, midden in de zaak, en toen kreeg ze een miskraam. Ze had de vrucht – dat zei ze, alsof het een appel was – in een jampotje gedaan. Van de dokter

moest ze er mee naar het ziekenhuis. Daar heeft een professor erin gesneden, er stonden een heleboel studenten om heen.

‘En Salie?’

Ik voel dat moeder naar mij kijkt. Ik houd mijn mond een klein beetje open, dat is echter bij slapen.

‘Salie is bijna gestikt bij de geboorte.’

Nee toch? Daar schrik ik van. Niets laten merken.

‘De navelstreng zat om zijn nek gedraaid. Dat kwam omdat ik steeds boven mijn hoofd moest tillen, in de stelling.’

Heeft ze in de gaten dat ik wakker ben? Ze praat nu anders, harder. ‘Ja, het is wel vies als je kinderen wil hebben, maar ze zijn toch wel erg lief als ze er eenmaal zijn.’

Ineens gaat ze over op de schoenmakerij.

Ik heb dorst gekregen. Eerst rek ik me uit, alsof ik nu pas wakker word.

Het is moeilijk, met grote mensen. Ze denken dat je niets weet. Hoe is het mogelijk, dat ik bijna gestikt ben? En met die miskraam, anders waren we met zijn vieren geweest. Dan was Maurits niet meer de jongste. Hij is anders wel klein, hij begrijpt niet dat je er thuis niet over mag praten. Aan tafel zei hij: ‘Ik weet wat neuken betekent.’ Moeder ging gauw weg, naar de keuken, vader begon over wat anders. Ik geloof dat Saartje een beetje lachte. Ik heb later tegen Maupie gezegd dat je daar alleen onder vriendjes over praat.

Als ze een kind willen hebben, dat duurt negen maanden. We hebben het allemaal in de klas uitgerekend. Meester Hofstra had tegen meneer Akema gezegd: ‘Over negen maanden hoop ik vader te zijn.’ Aart kwam net in de klas en heeft het gehoord. Het is precies uitgekomen, op een week na.

Van het kindje van de olieman, dat was erg. Die is verdronken, in de sloot bij de Meteorensingel. De olieboer huilde zo verschrikkelijk, midden op straat. Hij zag niet eens dat wij achter hem liepen. Van vader moesten we meteen binnenkomen. Hij was er ook van geschrokken, geloof ik, maar tegen moeder

zei hij: 'Snap je nou waarom hij zo te keer gaat, dat doe je toch niet als man.'

'Waarom niet, vader?'

'Hou je mond daarover, begrepen!'

Begrepen? Wat moet ik begrijpen? Dat er dingen zijn die je dood moet zwijgen?

LOGICA

'Hoe laat denk je op te staan? Het is al elf uur.' Dat is moeder.

'Ik heb bijna mijn boek uit!'

Negen bladzijden nog, niet de moeite.

Maurits is al lang op straat. Wat zal ik doen?

Misschien wil Kees mee naar het zwembad. Hij scheldt me nooit uit. Hij wil zelfs appeltjes voor me pikken, bij de groenteboer, maar dat doe ik niet. Als ik ooit zoiets merk sla ik je je benen kapot, heeft vader gezegd.

'Kees!'

Hij is thuis. 'Ga je mee zwemmen?'

We gaan lopen. Hij heeft wel geld voor de bus, zijn vader verdient 50 gulden per week bij de gemeente, maar ik heb van moeder alleen maar twee cent gekregen voor de toegang.

Er drijft kurk in het kanaal waar we langs komen. Je kan er een zwemgordel van maken. Ik geef Kees een hand, hij buigt zich voor over, om het tepakken. Aan de kant staat waterscheerling, stoffig van de warmte en met platte witte bloemen. Er zitten soldaatjes op, lange rode insecten. Steeds zijn het er twee, aan elkaar vast. Ze vliegen niet weg als je ze wil pakken en je kan ze los trekken, dan komt er een gele draad mee.

In de stengel van paardebloemen zit een soort melk. Zo bitter dat je mond er scheef van trekt. De smaak gaat niet meer weg. In klaverbloempjes zit honing, je moet het uit de tuitjes zuigen. Zullen we klavertjes-van-vier zoeken? Het kan uren duren voor je er een vindt, ga-mee-maar.

Kees heeft vaak een meisje. Ik begrijp niet dat jij er nooit een hebt, zegt hij tegen me. Hoe komt dat? Misschien omdat ik een jood ben – denk ik – maar dat zeg ik niet. Trouwens, Maupie dan?

Daar is het Mosplein al. 'Hee!' Wie roept me? Salomon, van het jodenschooltje. Niet kijken, anders moet ik Kees ervan vertellen, hij weet het niet. 'Je wordt geroepen.' 'Waar dan?' en zoek in de verkeerde richting. 'Je hoort het toch wel.' Ergens anders over praten, doorlopen.

Bij het zwembad staat een lange rij. Dan lukt het meestal met het geld. Je moet de twee centen door een gleuf in een glazen bakje gooien. De badjuffrouw kan met een hendeltje de bodem omdraaien, het geld zakt omlaag, in een bus. Als het druk is wacht ze er meestal mee tot er een stapeltje centen ligt. Gooi je er maar één cent in, dan kan ze dat niet controleren, of ze moet het zien. Maar ze moet ook de kinderen in de gaten houden, anders dringen ze en dan holt iedereen plotseling naar binnen, zonder te betalen. Het lukt, ik heb een cent over, voor een hete bliksem, na het zwemmen.

Hier is een hokje vrij, de grond kleeft en het ruikt er zoetig en wee, naar zweetvoeten en kanaalwater. Als je niet oppast glijd je uit.

Ik sta met mijn rug naar Kees. Anders begint hij ook al over mijn pikkie als ik mijn onderbroek uitdoe. Hij trekt aan mijn schouder, ik val bijna.

'Schaam je je misschien?'

'Waarvoor?'

'Je staat met je kont naar me toe.'

'Ik was bang dat ik zou uitglijden.'

'Laat eens kijken.'

'Wat?'

'Doe niet zo lullig. Waarom worden jullie besneden?'

Hij zegt ook 'jullie'. Jullie is jodenvolk, zo beginnen ze altijd.

‘Ik weet het niet.’

‘Kom nou.’

Ik weet het echt niet. Op jodenschooltje heeft juffrouw Kroes verteld dat Job vol zweren zat omdat ze vergeten hadden hem te besnijden. Dat hebben ze later gedaan, met een scherpe steen, weg waren de zweren. Ik geloof er niets van, van al die verhaaltjes, maar moet ik dat zeggen? Over besnijden heb ik thuis nooit durven vragen.

‘Ga mee, gaan we zwemmen,’ zeg ik en wil gauw mijn zwembroekje aandoen, hij blijft anders aan de gang.

‘Wat heb je een haast.’ Hij pakt mijn pikkie en bekijkt hem langzaam. Nu trekt hij bij zich zelf het velletje omhoog: ‘Zo zijn ze hetzelfde.’ Ik moet hem vasthouden en hem aftrekken, hij doet het bij mij.

Als moeder dát wist. Zij let er altijd op; alle jongens doen het. Grote mensen worden er zenuwachtig van als ze het merken. En wij mogen niet weten wat de grote mensen doen.

Eindelijk gaan we zwemmen.

‘Het water is nat vandaag.’

Maar niet lang. Anderhalf uur krijgt elke groep, met aan- en uitkleden mee. Wij willen nog even doorzwemmen, maar daar heb je de badmeester, hij jaagt ons er uit, met de hengel.

Het is nog warmer geworden. Teruglopen, naar Tuindorp, het valt niet mee. Wat? Uit de Van der Pekstraat komt een bakkie, hij gaat in de richting van Fokker. Vlug, we hollen er achter aan, beetpakken en nu een sprong: daar hangen we, met ons bovenlichaam op de laadbak. Een been erop, het tweede, bukken, anders ziet de chauffeur ons.

Dat is wat anders dan lopen. Bus B rijdt achter ons. Die hebben een dubbeltje betaald. De chauffeur toetert naar ons. Ik trek een neus tegen hem. Stik, we gaan links af, bij Goedkoop. Springen, anders ga je mee het hek door. Hoor bus B piepen, die moet voor ons stoppen. Een paar vrouwen gillen zelfs en de chauffeur dreigt met zijn vuist. Gek zijn ze.

Gelukkig is het nu zover niet meer, een klein half uurtje. Ik heb honger, merk ik plotseling, ik moet ineens hardlopen, Kees ook. Achterom, door de tuin naar de keuken, misschien krijg ik van moeder een boterham. Meestal wil ze het niet: 'Dan verleg je je eten,' maar ik houd het niet van de honger.

Ze zijn allemaal in de kamer, vader ook. Wat is er aan de hand? Hij begint tegen me te schreeuwen en schudt me door elkaar. Zou hij het weten, dat ik met Kees heb afgetrokken? Dat kan nooit. Maar wat dan?

'Ik zal je leren achter vrachtauto's te hangen!'

Dat is het dus. Wie heeft het verteld? Ik heb niemand gezien.

Liegen ook nog, zegt hij nu. Moeder heeft in bus B gezeten. Ze hadden schande over ons gesproken, toen we van het bakkie waren gesprongen, en toen had een van die vrouwen gezegd: 'Is dat niet uw zoontje?'

Ze overdrijven wel, grote mensen. Er was niets aan de hand. De bus heeft toch gestopt. En anders waren we heus wel bijtijds op de stoep gesprongen.

Ik kan van grote mensen toch geen hoogte krijgen. Een paar weken geleden ben ik van een buis gegleden, op het opgespoten land. De jongens hebben me uit de modder getrokken, maar mijn linkerschoen is er in blijven steken. Ik zat onder de prut. Toen ik naar huis ging liepen er een heleboel kinderen mee.

Vader deed open. Ik dacht: 'Ik zal wel goed op mijn kont krijgen, met mijn schoen weg en mijn kleren vuil.' Wat gebeurde? Moeder begon te huilen en vader ging me uitkleden. Eerst moest ik in de tobbe en toen naar bed, niet voor straf, nee, alsof ik ziek was. En ik moest warme melk drinken.

En nu maakt vader er geintjes over. Hij overdrijft verschrikkelijk en zegt dat ik in een beerput ben gevallen en dat de andere kinderen in een kring om me heen liepen, maar op grote afstand, vanwege de stank. Het is niet eens waar.

Fijn, vandaag verkiezingen. Niet naar school. Misschien mag ik een keer met Korf meerijden. Die haalt met zijn vrachtauto de oude mensen op, dan hoeven ze niet te lopen. Hij doet het voor de SDAP, om stemmen te winnen.

Vader is ook voor lijst drie. Hij is tegen de Vlootwet. Bij opoe thuis zijn ze allemaal rood. Opa is lid van de SDAP, al heel lang. Hij kan er niets van horen, hij denkt dat ze nog zo rood zijn als vroeger. Vader zegt dat het niet zo is, maar tegenover opa laat hij dat niet merken.

Toch weet ik het, want hij praat er altijd over met oom Simon. Die wil vader lid maken. Maar de SDAP is tegen Rusland, vader niet.

Fiol komt ook wel bij ons praten. Hij is een klant en van de communisten. Hij spreekt graag met vader, dat zie je zo, maar ze worden het toch niet eens. De communisten zijn meer voor knokken. Maurits wordt nog eens communist, met zijn drift en zijn vechten; ik heb het ook tegen hem gezegd.

Ik mocht met vader mee naar de optocht tegen de Vlootwet. Er waren toen communisten, die riepen: 'Verraaiers.' Er was een heel geschreeuw. Ik gaf vader gauw een hand.

Met Jacobsen en Van der Lugt is het weer iets anders. Die zijn anarchist en syndicalist, zegt vader, hij weet het zelf niet zo precies. Ze hebben vaak knokken. Dan rennen ze achter elkaar aan en smijten met straatstenen, die vliegen door de straten. Er zijn altijd kinderen bij, ik ook, maar je moet wel uitkijken. Vorige keer moest Van der Lugt naar de apotheek, hij had bloed aan zijn gezicht.

Wanneer er staking is bij de Droogdok wordt er ook geknokt. Tegen onderkruipers, die worden door de politie gehaald en naar huis gebracht. Aarts vader staakt ook. Ze staan in groepjes bij elkaar. Ineens roepen ze: 'Maffer', dan gaan ze met stenen gooien. De politie slaat met de blanke sabel, zo noemen ze dat.

Wij mogen er niet bij blijven van vader. Hij is bang dat er wat gebeurt. Hij is wel voor de stakers, hij poft altijd als er een staking is. Opa was vroeger soms een hele tijd werkloos. Vader moest wel eens in bed blijven omdat hij geen kleren had om naar school te gaan, heeft hij verteld.

Op school hebben we ook meegedaan, met de verkiezingen. Meester is van de SDAP. Met wandelen riepen we steeds: 'Kiest lijst drie,' maar hij wou het niet hebben.

Bij het jodenschooltje hebben ze geschilderd: Kist Kitsz. Ik heb vader gevraagd wat ze daar mee bedoelen. Kisten is als ze je in een kist stoppen wanneer je dood bent. Hebben ze zo de pest aan hem? Maar vader zegt dat hij ook rood is. Ik snap er niet veel van.

Op 1 mei gaan we met vader altijd naar het IJclubterrein. Dan krijgen we een kogelflesje en doe ik met Maup bij wie het 't eerste door zijn neus gaat. Ze venten er met repen: drie voor een dup. Ik denk dat vader er voor spaart, we krijgen altijd een heleboel. Hij neemt zes repen, alle drie twee. Zelf wil hij niet, dat is weer iets voor grote mensen. Het is wel veel, twee repen, ik word er een beetje misselijk van.

Op het IJclubterrein komen we vaak bekenden tegen, van vroeger. Jacob Glas, daar is vader mee in Londen geweest toen hij nog jong was, om er te werken. Hij heeft wat aan zijn oog, van een tabaksmat, geloof ik. Toen we hem zagen kreeg vader last van tranen. Dat kwam van de wind, zei hij.

Soms komt de AJC dansen, op de pleinen. Zij zijn anders gekleed en doen kinderachtig. Ze dansen van 'Ik heb een roosje op mijn hoed'. Om je dood te schamen. Oom David was er de laatste keer bij, nu weet ik niet meer wat ik ervan moet denken.

We hebben gelachen. Saartje was in Apeldoorn geweest. Daar zijn ze voor de koningin. Ze had een oranjespeldje meegekregen. Toen tante Bettie bij ons was hebben ik en Maupie het stiekem op haar mantel gespeld. Ze heeft niets gemerkt. In

de bus keken de mensen naar haar, ze snapte er niets van. Ze was later wel kwaad op ons, maar vader heeft er om gelachen.

Bij de SDAP heb je ook het Instituut. Eigenlijk is het: Instituut voor Arbeidersontwikkeling. Daar is vader wel lid van en nu is hij tot secretaris gekozen, in Tuindorp. Hij heeft er niet steeds tijd voor. Hij moest een circulaire wel honderd keer ondertekenen. Hij heeft aan Saartje en mij zijn handtekening laten zien, toen mochten wij voor hem tekenen. Maar er niet over praten, heeft hij gezegd.

Er zijn ook joden die liberaal zijn, Milhado bijvoorbeeld, in de Jodenbreestraat. Daar koopt vader altijd de schoenen voor ons, want hij is goedkoper. Hij staat zelfs op de verkiezingslijst. Nu hebben ze voor zijn deur geschilderd: 'Kiest Milhado, de koopman in papieren schoenzolen'.

Moeder is er wel trots op, dat vader secretaris van het Instituut is. Nu is zij op de vrouwenclub, het weibersjoeltje noemt vader het.

Ik ben ook voor rood, Saartje kan het niet zo schelen. Ze is op de h.b.s., eerst was ze te jong, daarom was ze op de m.u.l.o. Ze heeft deftige vriendinnetjes, die komen wel eens bij ons. Dan maken vader en moeder het kamertje van Saartje eerst heel netjes.

Moeder gelooft nog in God, ze is de enige bij ons thuis. Dat komt door haar familie. Daar waren ze allemaal vroom. Ze zegt er niet veel over, een enkele keer heeft ze het over koddiesjborger. Als ze ons bang wil maken of als ze in zich zelf praat.

Heel vroeger was opa ook vroom. Daar heeft vader een strop aan gehad. Hij was de knapste van de klas. Daarom mocht hij naar een advocatenkantoor, daar was een aanvraag voor bij de bovenmeester. Maar je moest er op sjabbes werken, dat mocht niet van opa. Later is hij zelf rood geworden en hij wil niets meer van God weten. Op het jodenschooltje werd verteld van Seideravond en vader vroeg of opa dat een keer met ons wilde doen, voor de aardigheid. 'Dat is verleden tijd,' zei hij.

Meiden moeten altijd klikken. Nu weer met roken. Saartje heeft het gezien en aan vader verteld. Hij deed net alsof hij het niet wist, maar begon over in je broek poepen en een touwtje dat je bij je moet hebben om je pijpen dicht te binden. Dan weet ik het wel.

Meiden zijn ook geniepig. Saartje heeft me geknepen, in mijn bovenarm, ze draaide mijn vel helemaal om. Het kwam door een stenen penhouder die ze heeft gekregen. Ze zei tegen mij dat hij onbreekbaar was en toen heb ik het geprobeerd. Knak, in tweeën.

Voorgetrokken worden ze ook. Saartje mag later naar bed. En ze mag altijd bij de familie van moeder logeren, wij niet. Opa uit Arnhem noemde haar Saartje gebakken botje. Ik kan me hem niet herinneren. Hij is marskramer geweest.

Saartje is reuzeknap op school. Soms houdt ze me voor de gek, omdat ik een boek mooi vind dat niet mooi is. Ik moest huilen toen ik las van Lieven Heinrich, een priester die in Luther ging geloven en werd vervolgd. Ze ging het voorlezen, van god-en-zo, heel langzaam, toen vond ik het ook gek.

In de Jordaan ging ik samen met Saartje in bad. Ineens mocht het niet meer en nu mag ik zelfs niet in de keuken als ze in de tobbe gaat.

Ze speelt altijd de baas, soms lijkt het of ik drie ouders heb. Toch is ze kinderachtig. Haar pop is gevallen waar ze nooit meer mee speelt. De kop was gebroken. Moest ze grienen.

Een katekop is ze, reken maar. Ik weet nooit wat ik terug moet zeggen als ze zo doet. Zou ze ook besneden zijn? Hoe zouden ze dat dan doen, bij meisjes? Ik heb er nooit van gehoord en ik durf het niet te vragen. Maar hoe kunnen ze anders zien dat vrouwen joods zijn?

Wij hebben nog een boek liggen, uit de Jordaan. Er zitten alleen lege blaadjes in, met een nummer erboven. Vader en

moeder waren weg, naar ouderavond. Toen ben ik er in gaan tekenen, eerst gewoon, later van een jongen met zijn pikkie bloot. Saartje zag het toen ze binnenkwam. Ze heeft er niets van gezegd tegen vader en moeder. Ik heb het uit het boek gescheurd.

Saartje vindt dat ik mooi haar heb. Ik maak het altijd heel nat om de krullen weg te kammen. Ze zegt dat ik gek ben, ze wou dat zij ze had. Pikzwart is het, beweert ze. Het is niet waar, het is donkerbruin, ik kan het in de spiegel zien. Maar zij vindt zwart haar juist mooi. Vader is zwart, ze zeggen dat ik op hem lijk.

‘En je hebt zulke mooie ogen.’ Gek is ze, hartstikke gek. De mensen zeggen altijd: ‘Je mag je ogen wel eens uitwassen.’ Dan maken ze een geintje, omdat ze zo donker zijn. Ik wou maar dat het niet waar was, dan zouden ze me niet voor jood uitschelden.

Saartje en Maupie lijken op moeder. Ze zijn veel lichter.

Maupie heeft altijd sjans. Ik snap niet hoe hij het doet. Soms kan het hem niet eens schelen en dan komt er toch een meisje om hem te halen. Ik ben ook wel eens verliefd op een meisje, maar dan laat ik het niet merken. Ze willen me toch niet.

Ik heb een briefje geschreven met erop: ‘Salie trouwt met Corrie, Maurits met Mientje.’ Ik heb de naam van vader er onder gezet alsof hij het had geschreven. Ze dachten dat het echt was. De buurvrouw vond het wel raar van vader. Corrie vond het niet erg, maar ze wil niet met me gaan omdat ze twee jaar ouder is, zegt ze.

Nu ben ik op vakantieschool en ik heb sjans, ineens. Op Rietje. Ze woont tegenover tante Bettie, het zijn ook joden, maar ze is blond. Ze kan zo een jongen krijgen, zonder moeite. Ze is een keer blijven zitten. Ik vond zulke kinderen altijd dom, maar nu ga ik er zelf mee. En ze is helemaal niet achterlijk, ik snap het niet.

Vakantieschool, daar is anders niets aan. Drie weken duurt

het, bijna de hele grote vakantie. Het is op Westeroord, een oude begraafplaats aan de andere kant van het Noordzeekanaal. We gaan 's morgens met de Zaandammer boot naar de overkant, vandaar lopen we er naar toe. Een jongen met een trommel voorop. Ik ken hem, van het jodenschooltje.

Ik heb pech gehad, mijn eigen meester is er bij, dat is helemaal geen vakantie meer. Hij trekt me wel voor. Ik mag vaak de flesjes melk halen. Elke dag krijgen we een flesje, met een rietje. We hebben ook handenarbeid. Ik maak een molentje, als je aan een touwtje trekt gaat het draaien.

Het zal wel voor het laatst zijn dat ik op vakantieschool ben, dit jaar. Na de vakantie ga ik van de lagere school, naar de h.b.s. Ik hoop maar dat het met Rietje aan blijft. Maar we wonen zo ver van elkaar. Ik weet niet hoe dat moet.

Straks ga ik van de boot af, de kinderen van Tuindorp moeten eerst. Het is de laatste dag.

‘Vind je mijn molentje mooi, Rietje?’

‘Ja, prachtig.’

‘Zal ik je laten zien hoe het werkt?’

Ze komt naast me staan.

‘Kijk, je trekt zo aan het touwtje.’

Het gaat maar half, er zit een knoop in.

Even eruit halen.

Nog eens trekken, hard, dan vliegen de wieken in het rond.

Prachtig draait hij. Nog iets vlugger. Flink trekken.

Krák, de as breekt, ik heb te hard getrokken.

Wat rottig, hij was nog wel voor Rietje en ik heb er zo mijn best op gedaan, al die weken.

Zal ik haar het molentje tóch geven? Maar het is nu stuk, misschien vindt ze het gek. Ik zal het maar houden, ze heeft er zo niets aan. Zal ik het zeggen?

‘Salie, kom, we moeten van de boot.’

Dat is meester.

‘Dag Rietje.’

‘Dag Salie,’ ze zegt het zacht en krijgt een kleur. Zo is het ook begonnen.

HOGERE BURGER

‘Heb je me niet verstaan?’

Was het dan geen grapje? Hij had gezegd dat je thuis voor de spiegel moest kijken hoe je je tong houdt, als je th zegt in het Engels.

‘Ja, jou bedoel ik, hoe heet je ook weer?’

‘Santen, meester, Salie Santen.’

‘Meister, meister.’ Hij rent op me af, wit van drift.

‘Hier op school zijn geen meisters; ik ben meneer, snap je?’

Terwijl hij schreeuwt wordt hij driftiger. Nu pakt hij mijn hoofd beet. ‘Goa noar je stroatje woar je hourt.’

Klets, gaan zijn handen, klets, klets, hij slaat ermee, niet hard, het lijkt alsof hij mijn wangen wil kneden. Razend spuugt hij zijn woorden uit. Steviger grijpt hij mijn hoofd beet en draait het naar links, naar rechts, naar links, naar rechts.

Het duizelt me voor de ogen. Was ik maar nooit naar de h.b.s. gegaan, het is er verschrikkelijk. Steeds zijn er andere lessen, je weet nooit waar je aan toe bent. Sommige leraren zijn wel aardig, maar andere zijn vies van je, omdat je geen mooie kleuren aan hebt, misschien omdat je een jood bent.

Bij Gert weet je het nooit. Net stond hij tegen me te schreeuwen en nu maakt hij al weer grapjes, voor de klas. Hij vertelt van zijn eekhoorntje en we moeten onthouden: ‘An apple a day keeps the doctor away, an onion a day keeps everybody away.’ Ha, ha, hij lacht er zelf om. Nog meer grapjes kent hij. ‘Weten jullie wat *period* betekent?’ Dirk mag het zeggen: ‘Periode, meneer.’ Periode, dat dacht hij maar. Perejoden natuurlijk.

De hele klas lacht mee. Moet ik ook lachen? Zou het risjes

zijn, zoals moeder het noemt als ze wat tegen de joden hebben? Of zo maar een grapje, waar hij niet bij nadenkt?

Had ik maar Frans gehad op de lagere school. We hebben nu een leraar, die weet er heel veel van, hij heeft er boekjes over geschreven, ook voor de lagere scholen, en hij denkt dat iedereen er al wat van weet. Hij is heel bleek, met een stijve boord, zo praat hij ook, net een dominee, maar niemand durft hem te pesten, en hij is wel aardig. Maar tegen Kees heeft hij gezegd: 'Wat doe je op de h.b.s. als je op de lagere school geen Frans hebt gehad?' Of wij er wat aan kunnen doen.

Ik zit in een jongensklas, waarom ze die hebben gemaakt, weet ik niet. Je kan wel zien dat ze het niet zo gesjochten hebben als wij thuis. Saartje had al verteld, dat sommige leraren worden gepest, maar ik wist nooit dat het zo erg was.

Bij Koosje helemaal. Die kan geen les geven en is gemeen. Hij schreeuwt soms en niemand snapt er iets van, als hij aan het uitleggen is. Hoe moet je zo wiskunde leren? Hij slaat ook, je voelt zijn ring op je wang. Een meisje uit de klas van Saartje heeft hij voor jodin uitgescholden.

Waarom pesten ze ook leraren die wél aardig zijn? Tante Hans is altijd vriendelijk en ze geeft nooit gemene cijfers. Toch loopt het er meestal op uit, dat ze gaat schreeuwen en soms moet huilen. Eerst trekt ze aan haar vingers, tot die gaan kraaken. Dan gaat ze krijtjes breken, we weten het al en ineens huilt ze, midden voor de klas. Vorige week heb ik op de tramhalte aan Saartje voorgedaan hoe tante Hans doet. Toen ik omkeek ben ik me dood geschrokken, want zij stond ook op de tram te wachten. Ik dorst haar later haast niet aan te kijken, in de klas, maar ze is gelukkig vriendelijk tegen me, als altijd. Misschien heeft ze het niet gezien.

De Nederlandse leraar is ook aardig en hem durven ze niet te pesten, niemand denkt er aan, want streng is hij niet. Het is wel zo dat ik niet meer goed opstellen kan maken, op de lagere school mocht ik ze soms aan andere meesters laten lezen. 'Je

moet je wat meer laten gaan,' heeft hij tegen me gezegd, 'je hoeft heus niet bang te zijn.' Dat heb ik gedaan, en ik heb verteld dat ik altijd graag schaatsen had willen hebben, maar dat er thuis nooit wat van kwam.

En nu heeft de Baas me geroepen, toen hij me in de gang zag lopen, en gezegd: 'Ik heb nog een paar schaatsen voor je op zolder, die zal ik voor je meenemen.' Hoe zou hij het hebben geweten? Van mijn opstel natuurlijk, daar hebben ze over gekletst, had ik het maar niet geschreven. Trouwens, ik heb de schaatsen niet eens gekregen, de Baas heeft er niet meer aan gedacht.

De Baas, zo noemen we de directeur. Hij geeft Duits, ook in onze klas. Mijn repetitie was heel goed, maar toen zei hij tegen me: 'Je hebt toch niet gespiekt, he?' Het was niet eens zo, maar ik kreeg een kleur, nu denkt hij natuurlijk dat het wél zo is.

In de klas moet je goed opletten als een leraar iets uitlegt, daar moet je later huiswerk van maken. Maar ik dwaal steeds af als ze aan het vertellen zijn, ik kan er niets aan doen. Soms knijp ik me in mijn dij dat het pijn doet, om mezelf te dwingen goed te luisteren.

Ik wou maar dat we niet zoveel huiswerk hadden. Ik moet 's morgens al voor achten naar school en het is kwart over vijf eer ik thuis ben. Dan moet ik meteen huiswerk maken, nooit kan ik meer op straat spelen. Mijn vriendjes komen me niet eens meer halen. Ze denken dat ik kapesones heb gekregen. Dan zeggen ze: 'Wij zijn maar op de a.b.s.,' op de ambachtsschool bedoelen ze. Ik zou best op straat willen gaan, als het maar kon.

Ik heb mijn eerste rapport gehad. Vader was helemaal niet tevreden. Net voldoende, juist voldoende, alle vakken zijn zo, behalve gymnastiek, daar heb ik een acht voor. 'Als je maar ergens in uitblonk,' zegt hij, 'aan zo'n rapport is geen touw vast te knopen.' Gymnastiek vindt hij niet belangrijk. Toch hebben we voor gym de fijnste leraar. Hij is al oud en ziet er een beetje

mopperig-uit-zonder-het-te-menen, precies als opa. Hij is mank, van een motorongeluk zeggen ze, daarom is hij nu tegen wedstrijdsport. Richard heeft me voor jood uitgescholden, op gym. Ik heb hem een klets voor zijn kanes gegeven, later stonden mijn vingers nog in zijn wang. Ik moest bij Pels komen, de gymnastiekleraar.

‘Wat staan jullie daar te donderen?’

‘Hij heeft me voor jood uitgescholden.’

‘Is dat waar, Richard?’

‘Ja, meneer.’

Ongelofelijk, Pels pakt zijn stok en gooit hem naar Richard, die bukt, anders had hij hem tegen zijn kop gekregen. De stok vliegt door een ruitje. Pels let er niet eens op. Hij zegt alleen tegen Richard: ‘Als het nog een keer gebeurt ga je van gymnastiek af, dan wil ik je hier niet meer zien.’

Als alle leraren zo waren zou het op de h.b.s. niet erg zijn. Soms denk ik dat iedereen op me let, maar er zijn wel meer jongens zoals ik. Dick heeft geen vader en komt uit de Jordaan. Ik zit naast hem in de bank. Hij weet dat ik ook in de Jordaan ben geboren, dat heb ik hem verteld.

Eindelijk, vier uur.

Ik moet eerst naar de Leliestraat, een zak met schoenen halen. Die heb ik er vanmorgen gebracht, voor ik naar school ging. Dat doet vader tegenwoordig. Hij slaat de zolen op en laat ze in de stad machinaal pennen, dat spaart hem werk. Een paar keer in de week neem ik de zak schoenen mee. Als ze maar klaar zijn, soms moet ik wachten, dat scheelt me een bus en kom ik nog later thuis.

Ik heb een blaar op mijn hiel, het is wel rot, maar dat heb je nu eenmaal met nieuwe schoenen. Saartje en ik hebben nieuwe kleren gekregen, vader heeft bij oom Jacques in Apeldoorn honderd gulden geleend. Die is heel rijk en zo fijn als gemalen poppestront, zegt vader. Ze komen nooit bij ons, maar hij heeft toch die honderd gulden gegeven; wel moest hij het zilveren

beursje in onderpand hebben, dat moeder van opoe uit Arnhem heeft geërfd.

Ik dacht dat de zak schoenen vanmorgen veel lichter was. Mijn spieren doen pijn als ik hem draag. Klappertanden moet ik ook. Ik wist nooit dat de halte van lijn dertien zo ver van de Leliestraat is. Daar is de tram, eindelijk, het zweet breekt me uit. Centraal Station, uitstappen, voor de IJpont. Ik ril nu van de kou en moet braken, over de reling, als ik me maar niet zo ongelukkig voelde, als de mensen maar niet naar me keken.

Bus B, gelukkig, ik kan zitten, druk me tegen de kant, anders voelt die vrouw naast me dat ik zit te rillen. Kun je ooit nog thuiskomen als je je zo beroerd voelt, gaat de tijd wel om?

‘Ga gauw naar bed,’ zegt moeder, ze neemt de zak schoenen van me over. Nog meer moet ik klappertanden, onder de dekens, maar ik krijg warme kwast, gloeiendheet, zo moet ik het opdrinken, met een aspirientje er in.

Kletsnat word ik wakker, ik voel me slap, maar niet meer ziek. Gelukkig, want als ik niet naar school kan kom ik te veel achter, het is toch al zo moeilijk.

ZIEKTE

We lossen elkaar af, nu is Saartje ziek. Je hoort haar 's nachts hoesten. De koorts wil niet zakken. Ze werd toch al zo mager, de laatste tijd. We zijn wel geen lid van het ziekenfonds, maar toch heeft vader de dokter nu gewaarschuwd. Ze moet naar de Achtergracht, daar maken ze foto's van je longen. Voor alle zekerheid.

Ik moet alleen naar school en mag opeens mijn brood niet meer op straat opeten. Ze willen dat ik naar een lunchroom ga en daar een glas melk neem. Zonde van het geld. Vandaag is het goed weer. Op een bank op de Nassaukade kun je rustig zitten eten.

Van wie is die hand? Vader staat achter me, hij ziet geel-grauw. Wat is er gebeurd? God, als hij maar niet denkt dat ik het dubbeltje voor de lunchroom zelf wilde inpikken.

‘Ik heb je gezocht,’ – zegt hij zacht – ‘je was niet in de melksalon. Voor school stond je ook niet. Gelukkig dat ik je hier tref.’

Gauw zeggen dat het zo’n mooi weer is, dat het niet nodig was het geld uit te geven en dat ik hem het dubbeltje terug wilde geven.

Als hij het maar gelooft, hij hoort het niet eens.

‘Ik ben naar de Achtergracht geweest. Het is niet goed met Saartje. Ze heeft t.b.c.’

Ze zeggen dat je er dood van kan gaan. Maar tante Leen is er beter van geworden.

‘Hoe moet het nu met haar examen, pa?’

‘We zullen wel zien, anders een jaar later.’

Saartje staat op de lijst voor een sanatorium. Als er plaats is gaat ze daar naar toe. Voorlopig ligt ze in haar eigen kamertje, naast de werkkamer van vader.

Hij zingt heel hard, zodat ze het kan horen in haar bed. Ze moet opgewekt zijn, dat is goed voor de genezing. Moeder is ook steeds bij haar. Saartje moet flink eten, daar wordt ze sterk van. Maar ze heeft niet veel trek. Het is een rare ziekte. Je voelt er niets van en toch is er iets niet in orde. Je bent gewoon en je hebt koorts, zoals een ander mens juist geen koorts heeft als hij gewoon is.

Ik en Maurits moeten ook naar de Achtergracht. Ik hoest net als Saartje en geef dikke brokken slijm op. Ze geven ons een kras met een pen. Ik raak in de war met het hoesten en zuchten, dat ik van de dokter moet doen terwijl hij me beluistert. Foto’s hebben ze ook gemaakt, van onze longen.

Alles is goed, we moeten pas over een half jaar terug komen voor controle. Op school vragen ze steeds hoe het met Saartje is. ‘Gaaf wel,’ zeg ik, of: ‘Goed hoor.’ Ik weet het zelf niet.

Tussen de middag mag ik bij de opoe van Adri eten, een jongen uit mijn klas. Mijn rapporten worden beter. Ik moet voor Saartje huiswerk meenemen van haar leraren, maar ze kan dit jaar geen examen meer doen, dat is zeker.

Het is zomer voor ik het weet. Ik ben overgegaan naar de tweede klas. In augustus word ik dertien. Maup is pas elf, in december is hij jarig, maar na de vakantie gaat hij ook naar de h.b.s. Hij heeft de achterstand, van toen hij zijn elleboog heeft gebroken, helemaal ingehaald.

Er is bericht gekomen, Saartje kan naar een sanatorium, in Hellendoorn. Het is veel te ver, daar kan niemand op bezoek komen. Het wordt Hooglaren, een kindersanatorium. Twee maal per week is er bezoek, op woensdag en zondag. Elke keer gaat vader of moeder. Met iemand van de familie soms. Ik en Maup mogen ook wel eens, maar het is veel geld, de reis.

We hebben vrij van school, het is koninginnedag.

‘Ga je mee? We kunnen best naar Saartje lopen.’

Eerst aan vader en moeder vragen.

Ze vinden het veel te ver. Het is wel vier uur lopen.

‘Dat is toch niet zo erg? We kunnen rusten wanneer we willen.’

‘Vooruit dan. Jullie krijgen geld om terug te gaan met de Gooise stoomtram.’

De Hakkelaarsbrug is lopende veel verder dan anders. Even gaan zitten, langs de weg. Nu doen wie het hardst kan lopen. Rennen, zo schieten we weer een stuk op. Eerst win ik, maar Maup haalt me in, hij heeft meer adem. Uithijgen en neerploffen. Maar nu voortmaken, anders komen we te laat.

Saartje ziet ons al aankomen en wuift. Moeder heeft het natuurlijk verteld. Ze liggen half buiten, ’s nachts ook en ’s winters. Zou het niet koud zijn? Ze hebben dikke dekens, dat is waar.

‘Lusten jullie een appel?’

Absoluut niet, zij zijn voor Saartje, maar zij wil het toch en wij weer niet, en nu happen we er in.

Dat is twee maanden geleden. Er is een brief. Saartje vindt dat ik en Maup nooit schrijven. Wij willen het steeds, echt waar, maar we hebben zoveel huiswerk. Onder de brief staat, dat het zo fijn was dat we helemaal zijn komen lopen. Gelukkig, Saartje is dus niet kwaad op ons.

Soms denk ik plotseling: ik ben nu de oudste thuis. Maar dat is malligheid. Saartje blijft de oudste en we zullen maar hopen dat ze weer gauw bij ons is. Ze moet zo vlug mogelijk beter worden, dat vinden wij allemaal. Vader leest in de krant van een dieet, dat dokters in Wenen hebben uitgedacht, en hij spreekt er over met de directeur van het sanatorium. Die zal het eens proberen. Maar het helpt niet. De koorts wil niet zakken en Saartje blijft mager.

In de krant staat een artikel over geestelijke beïnvloeding van zieken. Daar wil vader meer van weten. En nu schrijft hij aan Saartje: 'Deze methode is zoo dat je drie maal per dag, als je absoluut niet gestoord wordt door invloeden om je heen en je dus in staat bent je heele gedachte op dat eene punt te concentreren, 20 maal met je oogen dicht en nergens anders aan denkende zegt: ik word beter. Op den duur moet dan je lichaam zich onderwerpen aan deze wil van je onderbewustzijn.

Het is een middel dat absoluut geen kwaad kan en dus probeer het. Niemand zou gelukkiger zijn dan wij als je er werkelijk baat bij zou hebben. We mogen dan al niet zoo erg bemazelig zijn, we zullen ons toch *zelf* uit de misère trekken.'

Is het niet te zwaar voor Saartje? Moeder maakt zich ongerust. En weer schrijft vader: 'Je moet het wat minder vaak doen, als het je te veel inspant.'

Hadden we maar eerder gemerkt dat Saartje ziek was, dan had ze misschien geen t.b.c. gekregen. Toen ik met haar uit school kwam riepen jongens: 'Hee, magere lat.' We zijn hard weggelopen, ik heb haar een hand gegeven, zij moest zo hijgen.

Hadden we maar geld gehad voor het ziekenfonds, dan was ze bijtijds naar de dokter gegaan toen ze een kou vatte.

Er is niets aan te doen. Maar één ding kan al veranderd worden. Niet in Tuindorp blijven. Als we dichterbij school wonen kan dit niet meer gebeuren. Want Saartje is ook ziek geworden omdat het allemaal te vóór was. Vader kent iemand van vroeger die bij de Fellows is, dat zijn mensen die geld uitlenen, misschien willen ze ons ook helpen.

Ik ben toch in de AJC gegaan, ik heb er nu wat meer tijd voor. Met mijn verjaardag vraag ik een Rode-Valkenbloes.

Er is bericht gekomen: vader kan 400 gulden lenen, hij moet elke week een rijksdaalder terugbetalen. Hij gaat vandaag nog naar de stad.

‘Wat is vader laat terug, he moe?’

‘Hij moest ook nog leer halen. Gaan jullie maar vast eten.’
Dat willen we niet. Vader zal nu toch wel komen.

Daar is hij.

‘In de Van der Helststraat heb ik een winkeltje gevonden.’

‘Zonder woning, Barend?’

‘Ja, het is niet groot, het doet maar zes gulden in de week. Ik kan er al gaan werken en er ook de schoenen van Tuindorp maken. Intussen kunnen we rustig naar een woning uitzien.’

Het is kleiner dan ik dacht, en donker. Maar er is een etalage, daar kan vader fourituren in doen, om te verkopen.

‘Het is hier een goed punt, dat is het voornaamste.’

Vader weet het heus wel.

Met het geld kan hij heel wat kopen. Een uitpoetsmachine ook, op afbetaling natuurlijk. Er is een kleine toonbank, daarachter zit vader, op de vuilnisbak. Daar heeft hij een kleedje over gedaan. Niemand ziet het en het is niet zo koud. Het wint ruimte. Buiten hangt hij een plaat leer, elke dag schrijft hij er een ander rijmpje op.

Wel zijn de dagen lang. Om 8 uur sluiten de winkels pas, ’s avonds, en op zaterdag om 11 uur. Dan nog terug naar Tuindorp. Frits van tante Leen brengt vader elke dag warm eten, ze wonen vlakbij. Veel klanten zijn er nog niet. Het moet ko-

men van de schoenen van het d rpf, zo noemt vader Tuindorpf nu.

Tussen de middag eten ik en Maup in de Van der Helst. We krijgen altijd een stratenmakertje, een half brood overlangs in tweeën gesneden, dat is gemakkelijker dan boterhammen. En veel lekkerder. Ik ben weer eens stom geweest. In de Van Campenstraat, op weg naar school, waren jongens aan het voetballen. De bal kwam naar mij toerollen en ik heb hem een lel gegeven, maar in de verkeerde richting, hij vloog tegen een grote glazen buikfles voor een flessenwinkel. Kapoerius. Ik en Maupie zijn weggerend, ze hebben ons niet gekregen, maar nu moeten we elke middag omlopen, langs de Stadhouderskade.

Met 400 gulden doe je niet veel, zegt vader. We moeten gauw verhuizen, anders is het geld op. Elke cent gaat naar de winkel. Mijn jas is helemaal stuk, op de plaats waar mijn schooltas er langs glijdt. Moeder heeft het gat gestopt, maar het is lelijk, ik houd er toch mijn arm voor of mijn tas. Van Arie heb ik een manchester pak gekregen waar hij uit is gegroeid. Mij is het ook te klein, maar het gaat nog.

‘Salie, wil je eens passen?’

Krijg ik wat nieuws?

‘De vader van oom Bram is dood, jij mag zijn jas hebben.’

Hij is geel-met-zwart of zwart-met-geel, alletwee kan. En een stuk te groot.

‘In elk geval is het beter dan wat je nu hebt.’

‘Heeft hij al een tijdje gehangen?’

‘Waarom?’

‘Hij stinkt naar kattenpis.’

Dat ik d t niet eerder heb geroken. Wat een stank, of er wel tien katten op hebben gezeken.

‘Ik zal hem vannacht buiten hangen.’

Die smerige lucht gaat niet weg. Net als bij Geert, die na schooltijd met haring moest lopen. Ze scholden hem uit voor pissebed, omdat hij zo stonk. Ik zat naast hem in de bank, op de

lagere school. Als de jongens uit mijn klas het maar niet ruiken.

Vanavond gaat er een brief naar Saartje: we hebben een woning in de stad, tweehoog, op een plein, een kwartier van de winkel. En niet zo ver van school. Verhuizen, weg uit Tuindorp. Zeven jaar hebben we er gewoond. Hoe hebben we het er uitgehouden. Sof is het geweest, alleen maar sof.

De verhuishagen staat voor. Kneutje is er niet. Die ligt vast ergens te zonnen, in een tuintje, of hij denkt dat moeder straks terugkomt van schoenen wegbrengen en wacht op haar.

‘Ik ga nog even kijken waar Kneutje is, moe.’

‘De kat nemen we niet mee.’

Wat zegt ze? Moet hij dan dood gaan van de honger?

‘Kneutje redt zich wel. Op een bovenhuis went hij nooit meer.’

Dat is gemeen, de kat achter te laten. Wist ik maar waar hij was.

‘Kom, we moeten nu weg. Alles is ingepakt.’

De chauffeur draait aan de slinger. Als hij zijn pols maar niet breekt, dat kan, heb ik gehoord. Ik mag naast hem zitten, met Maurits. Is daar wel ruimte voor? We persen ons tegen elkaar, maar voelen toch hoe de auto trilt. Een schok, we gaan. Kijk jij naar links, Maurits, dan let ik op de andere kant. Misschien zien we Kneutje nog. Daar zijn de laatste huizen al, rechtsaf nu, langs het opgespoten land. Nee, zover komt Kneutje nooit.

HET PLEINTJE

Er wordt geklopt. De buurvrouw van beneden.

‘Kunnen de jongens wat zachter doen?’

Ze heeft altijd wat, dat mens. Moeder houdt de deur nog half open, praat met haar. We hebben op tafel getrommeld, wordt beweerd. Is het zo? Ik weet het niet eens. En Maurits was in de keuken.

Binnen is het óók zo gehorig. Ik slaap niet meer met Maup in één bed. Het kamertje van Saartje is vrij, ik slaap zolang in haar bed tot zij thuis komt.

Daar heb je het weer.

‘Niet doen, Barend, de jongens slapen nog niet. Toe nou.’

Ze fluistert het, maar elk woord kan ik verstaan. Dan is het stil.

Hoe lang? Een minuut? Vijf minuten?

Kon ik maar slapen. Vader snurkt, moeder ligt te woelen. Toen ze zich gisteren bukte heb ik haar borsten gezien, lang en uitgerekt. Ik schrok er van, het was voor het eerst dat ik ze zag. Ik kijk wel eens bij andere vrouwen in hun jurk als ze zich voorover buigen.

Morgen eerst een repetitie, op school. Ik heb het goed geleerd, maar ik kan mijn hoofd er zo moeilijk bij houden, net als toen ik pas op de h.b.s. was. Ik zit nu in een heel andere klas, 3C. Mij alleen hebben ze overgeplaatst. Waarom eigenlijk? Ik zit nu bij jongens en meisjes. De meesten zijn ouder dan de jongens waar ik eerst bij zat en ze hebben meer kapsones. In de bank links van me zit een meisje, die is al zeventien en heeft een bontmantel.

Nog nooit heb ik me zo geschaamd voor mijn kleren. Kees is van school, helemaal alleen ben ik hier. Ik praat wel met de jongens, maar het is net of ik er niet bij hoor. Soms wil ik gewoon iets zeggen maar dan zeg ik het verkeerd en lachen ze me uit. Ik heb ook andere leraren. In deze klas wordt gepest, ongelofelijk. De Marmot is huilende de klas uitgelopen. Nog wel een man. Bij Schouten hoeft ze zoiets niet te proberen.

Met een ruk vliegt de deur open. Dat is Schouten. Zonder iets te zeggen loopt hij de klas in. Bij de kachel blijft hij staan, haalt zijn neus op. ‘Wat stinkt het hier.’

Hij kijkt op het deksel.

‘Wie heeft er een vlakje op gelegd?’

Dat durft toch niemand?

‘Moet ik het nog eens vragen? Ik heb het tegen jullie.’

Nu ruik ik het ook. Wie zou dat hebben gedurfd?

‘Voor de laatste keer: wie heeft een vlakje op de kachel gelegd?’

Je hoort de klas ademen. Iedereen kijkt voor zich uit, strak, anders begint hij tegen jou te schreeuwen.

‘Jullie kunnen met mij niet uithalen wat jullie op Nederlands hebt geflikt.’

Hij holt de klas uit, dicht die deur.

Wie zou het gedaan hebben? We fluisteren, ook nu we alleen zijn en begrijpen het niet. Toch stinkt het.

Weer wordt de deur opengetrokken. Voorop de Baas, de nieuwe. Hij is mank, hinkt naar de kachel, Schouten achter hem aan. Met een pook zal hij het vlakje van het deksel duwen. Het geeft niet mee. Zit het vastgesmolten? Hij port er tegen aan, nog eens. Nu zegt hij iets tegen Schouten. Horen we het goed? Het is een schroef. Hoe kon het dan stinken? Wij hebben het ook geroken, later.

Nog nooit is het zo stil geweest in de klas. Als ik straks maar geen beurt krijg. Tegenwoordig moet ik altijd slikken met voorlezen. Het is dan net of ik ga huilen. Ik kan er niets aan doen. Niemand weet het, thuis praat ik er niet over. Als ik weer moet slikken bedenk ik maar wat: dat ik pijn in mijn keel heb, dat ik me verslikt heb of dat ik juist moet hoesten. Over een paar minuten gaat het wel over, zo is het altijd.

Maup zit in de tweede. Samen gaan we van school naar huis. We hebben steeds ruzie, tegenwoordig, erger dan we zelf willen. Bij het IJclubterrein begint het. Daar ligt grind, voor we het weten gooien we elkaar met stenen. Vanzelf.

Thuis is vader kwaad op moeder. Elke dag moet ze om geld vragen. Soms verwijt hij dat haar. ‘Ik heb je gisteren pas een gulden gegeven. Heb je nu al weer geld nodig?’

Het komt omdat de winkel tenevalt. Uit Tuindorp hebben we nu geen klanten meer. En nieuwe klanten zijn er niet ge-

noeg. Het is erg, want nu kunnen we de Fellows ook niet geregeld afbetalen. Ik moet er steeds heen. En elke keer moet ik iets bedenken.

‘Meneer, mijn vader had het vorige week niet, maar hij zal de volgende keer dubbel betalen.’

‘Dat belooft hij steeds. Waarom heb je het nu niet bij je?’

‘Hij kon het niet missen, meneer.’

‘Het is altijd wat anders. Als hij het maar doet.’

‘Ik zal het zeggen, meneer.’

Ik vertel het ook aan vader, maar als het geld er niet is?

Soms krijg ik een gulden mee.

‘Dat is niet voldoende.’

‘Ja meneer.’

‘Je weet toch dat het een rijksdaalder moet zijn.’

‘Ja meneer, maar hij had het niet.’

Ik wou dat we de loterij wonnen. Dan konden we in één keer afbetalen en hoefde ik er nooit meer naar toe.

Ik denk ook dat ik uit de AJC ga. In Tuindorp was het veel fijner dan in Zuid en hier moet je alles betalen. Ze hebben kapsones ook, ze maken verschil, net als in de familie en net als op school.

Maar vandaag doe ik mijn Rode-Valkenbloes aan, we gaan met zijn vieren naar Saartje, ze is jarig en wordt zestien. Het gaat voor het eerst goed met haar. Ze heeft minder koorts en wordt dikker.

‘Vind je mijn bloes mooi, Saartje?’

Ze lacht een beetje, ze is nooit voor de AJC geweest.

Ik krijg nog een rode das, die hoort erbij, maar ze waren uitverkocht.

‘Ach, al die uniformen.’

Vindt Saartje dat heus? Of gewone kleren zo mooi zijn. Ik ben blij met mijn bloes.

‘Wilt u aanstalten maken.’

Is het al zo laat? We moeten weg van de zuster.

Weer wuiven we naar Saartje en ze lacht speciaal tegen mij, net of we een geheimpje hebben. Met haar hand gooit ze ons zoentjes achterna. Wij doen het terug, ik ook, de jongens zien het toch niet.

Heb ik Saartje verteld dat we muizen hebben?

Moeder is bang voor ze, je lacht je naar. Ze gaat op een stoel staan en trekt haar rokken strak tegen haar benen aan. En ze gilt.

Nu hebben we toch weer een poes, een kleintje, wit met zwarte vlekken, hij heet gewoon Mimi. En hij heeft vlooiën, haast niet te geloven.

‘Salie, heb je al vlooiënpoeder gehaald?’

Of zij dat niet weet.

‘Goed, wil je de kat dan even kammen?’

‘Alweer? Gisteren heb ik het ook gedaan. Laat Maurits het nu eens doen.’

‘Die kan het niet zo goed als jij.’

Dat zegt ze altijd.

Daar zit ik, op de waranda, met Mimi half tussen mijn knieën geklemd. Ik heb een kartonnen kraag geknipt en doe hem die om, anders likt hij aan de poeder. Nu insmeren en even wachten. De vlooiën worden al traag. Waar is de pietenkam? En een bakje met water en azijn?

Het wemelt, even tellen: zesentwintig vlooiën drijven in het bakje. Een dikke taaie zwemt naar de kant, naar het midden vuilak, hij wil tegen de kant opklimmen, blijft aan mijn vinger kleven. Op de bodem zie je zwarte stipjes, die zijn er tenminste geweest.

Waar komen ze vandaan, elke dag weer?

Op de vloer zitten ze ook, tussen de naden en in de mat. Als je binnenkomt springen ze tegen je benen. Moeder heeft er iets op gevonden. Ze maakt de grond schoon, met wat lysol in een emmer water. Het stinkt, maar helpt reusachtig.

‘Salie, heb je Mimi al gekamd?’

‘Ik heb mijn huiswerk nog niet klaar en morgen heb ik een repetitie.’

‘Moeten we misschien weer vlooien krijgen?’

Dat kost me een kwartier, en wat helpt het? Als ik het eens probeer met verdunde lysol, op de grond heeft het ook geholpen. De kat krijgt toch een kraag om. Dat ik daar niet eerder aan heb gedacht. Je hoeft de vlooien maar aan te raken met een penseeltje en ze zijn er geweest.

Waarom doet Mimi zo gek? Hij kokhalst, kijk hem eens braken. Hij rent door het huis en tegen stoelen aan, het lijkt wel of hij blind is. Zijn zijn achterpoten stijf als hij loopt? Ik wil hem pakken maar hij blaast en kruipt onder de divan. Daar is hij weer. Schuim staat op zijn bek. Hier is melk, Mimi, maar hij wil niet drinken of eten. Wat is er dan, arme Mimi? Ik wil hem aaien, hij springt tegen de muur. Zou dat van de lysol zijn gekomen? Het kan haast niet, ik heb er een heleboel water bij gedaan. En hij had een kraag om.

Lang uitgestrekt over de grond, op zijn zij, daar ligt Mimi, koud en stijf. Zijn haren zijn plakkerig, plukjes kleven aan elkaar. Arme Mimi. En mijn schuld is het. Hoe kon ik dat nou weten?

‘Niet met je handen beetpakken,’ zegt moeder, ‘hier is een lap.’

Hij is hard en licht, heel anders. Ja, hij past in de schoenen-does. ‘Ga je mee, Maurits, gaan we hem begraven.’

Een kuiltje bij de Wandelweg, hij kan er gemakkelijk in.

‘Dag Mimi,’ zeg ik zacht, en nu Maurits: ‘Dag Mimi.’

Stiekem kijk ik naar Maup. Zou hij het me kwalijk nemen dat het gebeurd is? Maar ik wist het toch niet?

We slenteren naar huis, zeggen niet veel.

‘Wat ga jij doen?’

‘Ik weet het niet.’

Ik weet het ook niet. Op straat spelen? Net doen of er niets gebeurd is?

Nu is moeder onder een fiets gekomen, op het Van der Helstplein. Ze heeft haar sleutelbeen gebroken, een lichte hersenschudding heeft ze ook. Ze ligt in het CIZ, het Centraal Israëlitisch Ziekenhuis.

Het is de schuld van die fietser, hij heeft niet opgelet. Vader zal schadevergoeding vragen.

De dokter zegt dat het wel weer goed komt. Moeder ziet bont en blauw, onder haar rechteroog is een grote zwarte plek. Haar borst is helemaal verbonden, het is net een borstwering. Gelukkig kan ze met ons praten. De hersenschudding is niet zo erg, maar ze moet wel rusten.

‘Wat zal je zondag tegen Saartje zeggen, Barend?’

‘Ja, ze zal je missen nu je niet op bezoek komt.’

‘Niet vertellen van het ongeluk, hoor je me? Dan schrikt ze misschien.’

‘Nee, daar zal ik niet over praten.’

‘Zeg maar dat ik een lichte griep heb, een heel lichte. En dat ik best zou kunnen komen, maar dat ik zelf niet wil, omdat ik haar anders zou aansteken.’

‘Ik zal dat vast schrijven.’

‘Goed, Barend, jij weet zelf wel wat het beste voor Saartje is. Geef haar zondag een zoen van me, een dikke zoen, en zeg dat ik heel gauw weer bij haar kom.’

HET GROOT VERDRIET

Nu moeder in het ziekenhuis ligt, eten we bij tante Leen.

‘Ome Leo, hebt u gelezen van de beurscrisis in Amerika? Ze springen zelfs het raam uit. Daar zullen wij geen last van hebben.’

‘Zeg dat niet. Als diamantslijper krijg je haast altijd met die dingen te maken. Het diamantvak is heel gevoelig voor wat op de beurs gebeurt.’

Het zal wel. In de schoenmakerij is het veel erger. Als het mooi weer is blijven de klanten weg. Maar dooit het of regent het, dan komen alle klanten tegelijk omdat ze natte voeten krijgen.

‘Ga je mee, Maurits, gaan we naar huis.’

‘Jullie kunnen hier wel slapen vannacht.’

Waarom zegt tante Leen dat? Straks komt vader thuis.

‘Nee, hij moest naar Hooglaren.’

‘Vanavond?’

‘Ja, hij moest met de dokter praten.’

‘Waarom?’

‘Dat weet ik niet.’

Eerst maken we ons huiswerk. ‘Ga je mee op straat, Maurits?’ Veel is er niet aan, in een vreemde buurt. We gaan naar de Van Woustraat, winkels kijken en kopen een grote toverbal, van drie cent. Je moet er een boer van laten, het proeft alsof je ei hebt gegeten. Je hebt er veel textielzaken met heel mooi ondergoed in de etalage. We blijven er voor staan.

Tante Leen heeft een kermisbed voor ons gemaakt. We gaan vlak naast elkaar liggen, anders rollen we er af.

‘Ga weg met die knie.’

‘Donder op, zeg ik je.’

We fluisteren het tegen elkaar, anders hoort tante het.

‘Hier,’ ik geef Maurits een trap met mijn knie in zijn rug.

Hij draait zich om en wil me een stomp geven. Ja, nu heb ik zijn handen beet. Hij rukt en rukt en wil me bijten, wat is hij sterk, vroeger won ik het gemakkelijk. Ik geef het niet op, dat zou hij wel willen.

‘Klein kereltje,’ zeg ik tegen hem.

Nu wordt hij helemaal driftig.

Straks hoort ome Leo het.

‘Ik ga al opzij,’ – Ik fluister het en laat Maurits’ handen los.

Hijgend liggen we naast elkaar. We kunnen niet meer.

‘Jij moet als oudste van de twee de wijste zijn,’ zegt moeder

altijd tegen mij. Vooruit dan maar. 'Welterusten Maurits.' Slaapt hij al? Van het ene ogenblik op het andere? Dat vind ik nou zo gek, met slapen. Je bent wakker, ineens weet je van niets en slaap je, zonder dat de tijd bestaat. Ontwaak je, dan is de nacht voorbij, zo maar, in een flits. Ik probeer soms te wachten op het ogenblik dat ik in slaap val om te weten hoe het gaat, maar dan wil het juist niet en lig ik heel lang wakker. En duurt de tijd lang in plaats van kort.

Toch heb ik geslapen. Tante Leen zegt dat we op moeten staan.

'Dag tante.' We gaan naar school.

'Waarom zou vader niet thuis zijn gekomen?'

'Ik weet het niet, Maurits. Tante zei dat hij met de dokter moest praten.'

'En de winkel dan?'

'Wist ik het maar.'

We zeggen nu niet veel meer tegen elkaar. Het is zo moeilijk te praten als je geen antwoord weet. Vader slaapt altijd thuis. Met Saartje kan er niets zijn, de koorts was minder en ze is aangekomen, voor het eerst.

'Ik vind het een rotschool,' daar hadden we het helemaal niet over.

'Ik ook, Maup, maar het moet nu eenmaal.'

We zijn er, op tijd, maar de deur staat al open. 'Ik groet je, Maup.' 'Tabé, Salie.'

Midden in de les wordt er geklopt. Het is de conciërge.

'Kan Santen even bij de directeur komen?'

Ik?

Op mijn tenen loop ik de klas uit, naar de kamer van de Baas. Maup staat er ook, als je me nou.

'Komen jullie binnen, jongens. Ga zitten.'

Er is een telegram gekomen, van vader. We moeten naar opa en opoe, niet naar huis.

'Waarom meneer?'

‘Er staat verder niets in het telegram.’

‘Na vieren?’

‘Het lijkt me beter als jullie meteen gaan.’

Je kan buiten zien dat het nog vroeg is. Alleen kleine kinderen spelen op straat. Een bakker loopt achter zijn kar, een verhuiswagen wordt uitgeladen.

‘Zullen we lopen?’

Ik voel er veel voor. Zo vroeg al bij opoe, je verveelt je maar. Het is een heel eind, ze wonen nu in de Bataviastraat.

We snappen er helemaal niets meer van. Wat moeten we bij opoe doen? Een telegram op school; ik probeer te denken waarom het kan zijn. Het lijkt wel of mijn hoofd verstopt is.

Eindelijk, Bataviastraat. Hier is het. Tweemaal bellen.

‘Weet je wat bellen in het Duits betekent, Maup?’

Dat heeft hij nog niet geleerd. ‘Blaffen.’ Hij gelooft het niet. Straks aan vader vragen, dan zal hij het horen.

De deur wordt opengetrokken. Opoe staat boven aan de trap. Even uithijgen. Wat zegt ze?

‘Saartje is dood.’

Ze is gek. Vorige week is Saartje nog aangekomen en had ze minder koorts.

We moeten op de divanbank zitten. Ze zegt het weer: ‘Vannacht is Saartje plotseling gestorven.’

Is het wél waar?

‘Waar is vader dan?’ wil ik vragen, maar ik moet slikken, net als op school.

Vannacht is ze gestorven? Misschien is het gebeurd toen ik met Maup aan het knokken was. En was ze dood toen we ermee uitscheden. Opoe zegt altijd dat grote jongens niet moeten huilen. Zij huilt ook niet. Twee kinderen zijn bij haar dood gegaan, heeft vader verteld, maar die waren nog heel klein.

Maurits schokt, ik voel het op de divan. Zal ik mijn hand op zijn schouder leggen? Hij duwt hem weg. Hij is toch niet kwaad op mij?

Ik weet niet wat ik moet zeggen. Mijn gezicht gloeit. Het is begonnen met Mimi, die heb ik dood gemaakt door de lysol. Toen heeft moeder het ongeluk gekregen en nu is Saartje dood. In één week. Kan het dat het een door het ander komt? Ik heb haar niet eens meer geschreven. Het is al zolang geleden dat ik haar voor het laatst heb gezien. Met haar verjaardag. Dat is 29 plus 31 plus 19, 79 dagen geleden. Ik weet nog hoe ze tegen me lachte en wuifde, toen we weggingen.

Opa schilt de aardappelen, aan een hoek van de tafel. Hij zegt helemaal niets. Soms zucht hij, in zichzelf, maar dat doet hij anders ook. Opoe loopt heen en weer. Ze geeft ons een kop thee met veel melk, dat heeft ze in Engeland geleerd toen ze daar woonden.

Word je anders als er iemand van je familie dood gaat? Antoon heeft geld gestolen toen zijn vader stierf. 'Als mijn kinderen zoiets zouden doen, zou ik ze met mijn eigen handen naar de politie brengen,' heeft pa gezegd. En Teun, die ook in 3C zit? Zijn moeder is onder de Haarlemse tram gekomen, haar hoofd was er af zeggen ze. Hij ziet erg bleek en is stil, maar misschien was dat al zo, ik zit pas bij hem in de klas. Maar kun je van binnen anders worden zonder dat je het van buiten kan zien? Is dat ook zo met mij? En Maurits? En vader en moeder?

Oom David komt thuis. Hij geeft ons een hand, zonder wat te zeggen. Dat hoort zeker zo. Ik wou dat vader kwam. En moeder? Zou ze weer naar het ziekenhuis moeten? Ze mocht vannacht ook bij Saartje, heeft opoe verteld.

Oom Jochem komt nu binnen, even later tante Sjaan, daarna oom Max. Het lijkt wel of ze bang voor ons zijn, zo kijken ze. Ze vragen alle drie hetzelfde: 'Is Barend er nog niet?'

Oom David gaat op de divanbank zitten, tussen ons in. Even-tjes maar. Er wordt gebeld.

Daar zijn vader en moeder. Vader ziet bleek alsof hij vreselijk moe is, hij loopt een beetje in elkaar. Dat doet hij nooit. Moeder heeft haar mantel niet goed dicht, je kan zien dat ze

haar sleutelbeen heeft gebroken. De zwarte plek onder haar oog loopt uit in geel en groen. Ze geven ons een zoen, wij hun natuurlijk ook. Vader heeft zich niet geschoren, het prikt. De wang van moeder is klam en warm.

Ze hebben zeker al gehuild, nu zijn ze stil. Ik zou wel willen huilen, maar ik durf het niet. Zou Maurits magerder zijn geworden? Ineens? Zo ziet hij er uit; ik hoor zijn adem.

Wat zegt vader? Hij praat zacht, ik kan hem bijna niet verstaan. 'De dokters begrijpen het zelf niet. Zondag, met het bezoek, was alles nog prima. Ze vroeg wel steeds naar Sientje, maar ik heb haar gezegd dat ze heus niet ongerust moest zijn, dat het een lichte griep was. We hebben daarna fijn zitten praten. Ze ging juist zo goed vooruit.'

'Zij heeft er gelukkig niets van geweten. De ineensstorting kwam plotseling, daarna was ze bewusteloos. Ik ben steeds bij haar geweest met Sientje, ze heeft niet geleden.'

Zou ik Saartje nog een keer mogen zien? Ik zal het vader straks vragen.

Niemand zegt nu iets. Je hoort de klok boven de stilte uit tikken.

'Wanneer wordt ze begraven, Barend?' opoe vraagt het.

'Ik weet het nog niet. Het ergste is dat ik allang geen belasting meer heb betaald voor de Joodse gemeente. Bij de Gewere hebben we ook schuld. Waar moest ik het geld vandaan halen? Trouwens, wie had dit ooit kunnen denken.'

Weer wordt gebeld. De juffrouw van de Achtergracht die altijd bij ons kwam. Zij geeft moeder een zoen, ons ook. Tegen vader zegt ze, dat niemand dit had verwacht. Terwijl ze nog praat komen andere ooms en tantes, ook neven en nichten, de hele familie is er. Het is een geroezemoes van jewelste. Nog nooit zijn er zoveel voor ons geweest, behalve bij de koperen bruiloft. Toen heeft Saartje die vaas gekocht, zij was het blijst met alles.

En nu is ze dood. Hoe kan dat nou. Je kan toch niet zomaar

dood gaan. Zou je dan nog iets voelen? Natuurlijk niet, anders ben je niet echt dood. En naar de hemel gaan? Daar geloof ik niet in. God bestaat niet. Toen juffrouw Kroes op het jodenschooltje vertelde dat de regenboog er was om de mensen aan de zondvloed te herinneren, heb ik verteld wat ik op school heb geleerd: dat het de kleuren van het licht zijn, die uiteenvallen door de straalbreking. Zij antwoordde: dat doet God toch ook. Zo kun je blijven doorgaan. Maar vader heeft gezegd: als je als jood vroom wil zijn, moet je veel geld hebben. Dat hebben wij niet. Oom Jacques uit Apeldoorn wel. Die is zo fijn als gemalen poppestront, maar hij heeft moeder aan het huilen gemaakt, met het beursje. Hij was zeker bang dat vader niet zou terugbetalen. Dan kent hij vader niet.

‘Gaan jullie mee naar mijn kamertje?’ vraagt oom David aan Maurits en mij. Wat wil hij? Hij knikt naar tante Sjaan, zij moet ook meegaan en wie nog meer? Ik zie niet eens wie het zijn, het zijn er zoveel. Saartje is dood, gisteren nog niet. Eerst ben je er wel, dan niet meer.

‘Kom,’ zegt oom David, ‘we gaan wat zingen.’

Zingen? Nu, met Saartje? Mag dat dan als er iemand gestorven is? Maar oom zegt het, het zal wel goed zijn. Misschien moet het zelfs, wil hij niet dat we verdriet hebben.

Hij zet in: ‘En die pastoor die had een koe.’

Moeten we echt meedoen? Als ik zing moet ik huilen, dat voel ik. Maurits aarzelt ook.

‘...had een koe, had een koe...’

Vinden vader en moeder het niet erg als we zingen?

‘Kom jongens, meedoen.’

We proberen het, voorzichtig. Nu vallen ze allemaal in: ‘Troelala, troelala, die pastoor zien koe jaja.’

Als je daar bent, moet je hard zingen. Toch fijn, dat ze allemaal zijn gekomen, speciaal voor ons. Anders zijn ze nooit zo lief.

Maar straks vraag ik aan vader of ik Saartje nog mag zien.

Of is dat geen gewoonte bij ons? Mogen de kinderen dan hun zusje niet meer zien?

Het zingen is afgelopen. Eerst wou ik niet, maar nu ben ik er warm van. We gaan naar binnen, ik schaam me voor vader en moeder, dat ik juist nu heb gezongen. Ik durf ze haast niet aan te kijken. Straks maar vragen of ik nog een keer naar Saartje mag.

Ze hebben ergens over gesproken, dat merk je meteen.

‘Wil je echt alleen André en Lientje schrijven, Sientje?’ vraagt vader.

‘Ja,’ zegt ze nu, ze ziet geloof ik niet dat wij er bij zijn. ‘Ja Barend, mijn andere familie hoeft niet te komen. Ze hebben zich niets van ons aangetrokken toen we ons geen raad wisten, in Tuindorp. En nu is Saartje er niet meer.’

Moeder huilt voor het eerst. Je hoort het niet, maar grote tranen lopen langs haar gezicht, tot in haar hals. Ze is hees, plotseling, ik kan haar niet verstaan.

‘Jullie moeten naar bed, jongens.’

Echt waar? Ik heb vader nog niet gevraagd of ik Saartje mocht zien. ‘We blijven vannacht in de Bataviastraat,’ zegt hij nog en praat al weer met de anderen. Wat erg is dat, ik heb het niet kunnen vragen.

Heel stil liggen we naast elkaar, Maup en ik. Nooit zal ik meer met hem vechten, ik zal er in mezelf op vloeken:

‘Salie, vloek er op dat je nooit meer met Maurits zal vechten.’

‘Ik vloek er op dat ik nooit meer met Maurits zal vechten.’

‘Mag je lijden dat je hier dood blijft liggen.’

‘Mag ik lijden dat ik hier dood blijf liggen.’

Hoe laat zou het zijn? Ik hoor ze binnen nog praten.

‘Slaap je, Maurits?’

‘Nee Salie.’

‘Ik kan ook niet slapen.’

‘Moeder hilde, he?’

‘Ja, het is verschrikkelijk van Saartje.’

‘Hoe kan het nou.’

‘Ik begrijp het niet. Ze moeten ons altijd hebben.’

‘Ik wou dat ik ook dood was.’

‘Je mag zulke dingen niet zeggen.’

‘Huilen vaders wel eens?’

‘Ja, maar niet als de kinderen er bij zijn.’

‘Ik ga van die rotschool af, ik wil er nooit meer naar toe.’

‘Dat kun je nu niet weten.’

‘Ik weet het wel. Ik ga bij vader werken.’

‘Vader heeft altijd gezegd dat we nooit schoenmaker moeten worden. Dan verdien je het zout niet in de pap.’

‘Kan me niet schelen.’

We praten al lang niet meer, maar ik voel Maurits woelen.

Hoe zag Saartje er ook weer uit, de laatste keer, toen ze zo lachte? Dat is erg, ik kan me haar gezicht plotseling niet meer herinneren. Hoe meer ik het probeer, hoe minder het me lukt. Even zien, op een foto, hoe ze er uit ziet. ‘Ja natuurlijk, jij bent het, he Saartje? Kijk, ik heb mijn rodevalkenbloes aan. De rode das heb ik nu ook, vind je hem mooi?’ ‘Hij staat je heel fijn. Je moet hem goed bewaren. Als je kleren nog niet droog zijn van de tranen kun je die bloes altijd aantrekken, Salie.’ ‘Maar natte kleren is toch mazzel?’ ‘Dan doe je je bloes er over heen, dan ziet niemand het.’ ‘Je voelt het toch?’ ‘Niet als het van tranen is, die mag je niet voelen.’ Ze geeft me een zoen, dat mag anders nooit, vanwege de t.b.c. Een natte, dat voel ik onder mijn ogen, eerst schroeiden ze van de droogte. ‘U moet opstaan,’ zegt de zuster. Ik lig toch niet bij Saartje in bed? ‘Ja, jullie moeten opstaan.’ Het is opoe, zij wil de boel aan kant maken.

Nu is Saartje al een dag dood. Vader is weg, vertelt moeder, hij moet de Joodse gemeente betalen en nog veel meer dingen regelen. En ik had vader willen vragen of ik Saartje nog mocht zien. Nu is hij er niet.

‘Gaan jullie de boodschappen doen?’

We doen er lang over, voor opoe, binnen is het helemaal erg.

Vader is er weer. Alles is geregeld. Morgen wordt Saartje begraven. Morgen?

‘Zo vlug al, vader?’

‘Ja, mijn jong, dat is zo bij ons, doden mogen niet te lang boven aarde blijven.’

Waarom durf ik nooit te vragen wat ik juist het liefst zou willen? Ik durf niet eens te zeggen dat ik haar nog had willen zien.

Weer slapen we bij opoe. Waar ben ik? Wat is dat voor een tafeltje? Ik ben uit bed gevallen. Verschrikkelijk, vandaag wordt Saartje begraven. Wij zullen haar nooit meer zien.

Moeder blijft thuis, met opoe en de tantes. Zij gaan niet mee naar Diemen. Mogen vrouwen niet mee of is het omdat moeder nog niet goed is? Ik weet het niet en durf het niet te vragen. Zullen wij samen bloemen kopen voor Saartje, Maurits? Het mag niet, dat doe je niet op een joodse begraafplaats.

‘Wilt u invallen als het Kaddisj wordt gezegd?’ Vader vraagt het aan opa, zelf kent hij geen Hebreeuws.

We gaan niet meteen naar de begraafplaats. Saartje ligt in de Nieuwe Kerkstraat, in een kist. Wij staan er bij in een klein vertrek, er is weinig ruimte. Daar heb je de mannen in het zwart die de kist moeten dragen. ‘Die was ook lang voor haar leeftijd,’ zegt een van hen uit de grap tegen vader. Ja, dat is zo, Saartje was lang, ze was te veel uit haar krachten gegroeid, heeft de dokter gezegd. Misschien is ze daarom wel ziek geworden. Wat die kerel nu zegt hoort toch niet? Zou vader er verdriet van hebben? Ik kijk even naar hem, gauw, hij mag niet merken dat ik het heb gehoord.

Met zijn vieren zitten we in een auto. Maup en ik, bij vader en opa. Langzaam gaat het, de mensen op straat kunnen ons niet zien, wij hen wel. Soms blijven ze staan en nemen hun hoed af. Ik zou wel met Maurits willen praten, maar vader en

opa zijn er bij. He, naar is dat. Ik hoor een liedje van binnen: 'Marie die vrijt met een huzaar.' Juist nu Saartje wordt begraven. Ik kan mijn vingers niet in mijn oren doen, dat zien ze. Ga weg, rotliedje, ga uit me weg, ik luister toch niet naar je. Ik ben vast een slecht kind, eerst heb ik Mimi dood gemaakt en nu komt er een liedje in me, terwijl Saartje wordt begraven.

Zachtjes lopen we achter de baar, langs een smal paadje. Juist vandaag schijnt de zon, nu het niet mag omdat Saartje het niet kan zien en wij haar wegbrengen, voor het laatst.

Het is een diepe kuil waarin de kist wordt neergelaten terwijl de rebbe iets zegt, in het Hebreeuws, maar ook in het Nederlands. Zou zo'n rebbe ook verdriet hebben als hij bij een begrafenis moet spreken? Ze gooien aarde op de kist. Je hoort het vallen, het klinkt dof, afschuwelijk is het. Hier, de schep, ze duwen hem in mijn handen. Ik moet ook aarde op Saartje gooien. Gemeen is het om je dat te laten doen bij je eigen zusje. Nu krijgt Maurits de schep. Zou hij het ook zo erg vinden?

Weer lopen we langs het paadje, deze keer wordt er zachtjes gesproken. Gaan we nog niet naar huis? We komen in een zaaltje, waar de tafel gedekt is. Er staan schalen met broodjes en ze schenken koffie in. Na een begrafenis? Ieder schuift aan, dat hoort er zeker bij. Het zijn kadetjes met kaas, tegen Maurits zeg ik altijd kadet, als ik hem wil pesten. Moet je er van nemen? Het zal wel, ze doen het allemaal. Is het slecht van je als je het niet helemaal opeet? Het plakt zo aan mijn gehemelte.

De spoorbomen zijn gesloten, we moeten wachten, op weg naar huis. Nu ben ik de oudste, het flitst door me heen. Zo mag ik niet denken. Voortaan zijn we alleen met jongens thuis, zonder meisje. Saartje was al een hele tijd weg, in het sanatorium. Er verandert thuis niet zoveel. Ik deug vast niet dat ik zulke dingen denk.

Thuis is er weer koffie. Moeder ligt op de divan. Zij wil niet terug naar het ziekenhuis.

‘En ik niet naar school,’ zegt Maurits, ‘ik wil bij vader in de winkel.’

‘Daar spreken we nog wel over,’ antwoordt vader, heel zachtjes, maar hij heeft tranen in zijn ogen. Ik zou ook wel van school willen en in de winkel komen werken. Maar Saartje is dood, zij kan geen examen meer doen. Ik zit in de derde, het is mijn beurt. Als ik ook van school ga, is het allemaal voor niets geweest. We zijn ook al voor niets uit Tuindorp gegaan.

Naar bed nu. Morgen zal ik me nog meer schamen, in de klas, want ze hebben het natuurlijk gehoord, van Saartje, en dan weet ik helemaal niet meer wat ik tegen ze moet zeggen.

Ik ga de trap op, naar boven.

‘Welterusten lieve Saartje,’ heel zachtjes zeg ik het in mezelf, ze mogen het beneden niet horen.

Het kamertje is nu van mij, het had van Saartje zullen worden. In de kast hangt haar mantel. Hij is ook gestopt aan de zak zie ik nu, voor het eerst. Ik aai er over, hij is zo zacht als een poes. In een van de zakken zit een zakdoek, ongewassen.

Het bed was ook van haar, nu is het van mij. Dacht ik maar niet zulke slechte dingen, was ik maar doodgegaan in plaats van Saartje.

TWEEDE DEEL/VERBONDEN ROUW

Elf jaar is Saartje nu dood. Thuis wordt niet meer over haar gesproken, maar moeder leeft nog dagelijks met haar, zonder het te zeggen. Vader is veranderd, de schoenmakerij met de winkel is zijn leven geworden. Maurits is zijn rechterhand. Samen zwoegen zij al jaren voor een penmachine, een aflapmachine, een stanz, die het werk vergemakkelijken, maar het gezin in de zorg houden, omdat er altijd wat moet worden afbetaald.

Amsterdam is bezet, door SD en SS, Grüne Polizei en Wehrmacht. Paniek en ontsteltenis van de eerste weken hebben plaats gemaakt voor een gevoel van afwachten.

De joden moeten zich laten registreren. Vader wil het niet, dat nooit. Maar hij is lid van de Joodse gemeente, bij de Burgerlijke Stand vermeld: Israëliet. Ik ben sinds twee jaar getrouwd met Bep, zij is niet joods, ik moet een beslissing nemen los van vader. Natuurlijk spreken wij er over en ik zeg dat ik mij wel laat registreren, omdat het haast zeker is dat ze er toch achter komen dat ik 'vier joodse grootouders' heb.

Vader laat zich ook registreren, met moeder en Maurits, en wij weten niet of het verstandig is of verkeerd.

Volgende maatregel: de joden moeten een ster dragen. Veel klanten zijn verbaasd, vader en Maurits met het vuile gele ding te zien, dat aan de middeleeuwen herinnert en aan de aanplakbiljetten van de film Süß de Jood. 'Wij hebben het nooit geweten,' zeggen de klanten tegen vader, maar zij wennen er aan, gemakkelijker dan hun schoenmaker. En dan de joodse bevolking, die ontdekt dat ook Mokum zijn Place d'Etoile heeft, het Waterlooplein, volgens de laatste mop.

Werkkampen worden ingericht, speciaal voor joden, in Groningen en Drente. Heb je de nieuwste al gehoord? Moos moet worden gekeurd voor Diever. Thuis wachten ze in spanning, daar komt hij aanrennen, juichend: 'Hoera, ik ben afgekeurd, ik heb kanker.'

Zelf kom ik enige maanden in zo'n kamp terecht om ten slotte te worden afgekeurd, trouwens, voor de gemengd-gehuwden worden nu uitzonderingen gemaakt.

Maurits is veilig. Hij werkt nu als werkmeester in een joods gesticht in Apeldoorn. Daardoor heeft hij een goed stempel van de Joodse Raad.

In zijn plaats werk ik bij vader, die mij het vak wil leren, maar het voorlopig al belangrijk vindt dat ik een spijker recht in de hakken leer slaan. En nog belangrijker dat ook mijn gezin zich kan redden: Bep, ik en onze kleine Elsje, in het eerste oorlogsjaar geboren.

Er komt weer een oproep: vader moet worden gekeurd voor een werkkamp. Is er helemaal niets aan te doen? De huisdokter zal zeker een attest geven, maar vader is een boom van een kerel, en ze keuren niet zo gemakkelijk meer af.

Vandaag breng ik vader naar het Muiderpoortstation. Hij is goedgekeurd, het doktersbriefje heeft niets geholpen.

'Zul je goed voor moeder zorgen?'

'Natuurlijk, vader. Ze kan de hele dag bij ons zijn. Ik zal met haar het geld van de winkel afrekenen.'

'Schrijf je me alles wat er gebeurt? Ook met de winkel? Je redt het wel.'

'Ik zal mijn best doen.'

'Als ze in het kamp een smerige streek met ons willen uithalen, steek ik de hele boel in brand. De leerlijm is erg brandbaar, stuur me die als ik om melkpoeder schrijf!'

Daar heb je het station. Mee naar binnen mag ik niet, voor joden verboden, behalve met speciale bestemming.

'In oktober wordt Elsje twee jaar, wil je dan iets moois voor haar kopen, van opa Barend?'

'Ja hoor, vader.'

'Laat Bep elke dag wat extra's voor haar halen, van het geld van de winkel. Beloof je me het?'

'Ja vader, ik beloof het.'

Ik geef hem een zoen, onhandig, het gebeurt nooit meer, het prikt. Hij zoent me terug, op mijn hoofd. Haastig gaat hij weg, kaarsrecht als altijd – vader is erg trots, zegt moeder vaak – zijn haar grijs, tegen wit aan.

Kan ik hem nog zien als ik onder het viaduct sta? Ja, daar loopt hij, op het perron. ‘Vader,’ schreeuw ik. Even kijkt hij op, verbaasd, hoort hij het goed? ‘Vader, vader.’ Nu ziet hij me, door de gleuf van het viaduct en wuift, met zijn zakdoek. Een ogenblik, de trein komt er al aan.

Over het kamp schrijft hij niet. Hij wil alles weten, over ons. We zijn blij, hij is met oom Jochem samen, als broers hebben zij steun aan elkaar. Zou vader volgende maand met verlof komen? De verloven worden steeds ingetrokken, omdat er mensen niet terugkomen, onderduiken.

Weer is er een brief. ‘Stuur melkpoeder,’ staat er in. Ik weet niet wat ik moet doen. Als vader de barakken in brand steekt krijgt hij er waarschijnlijk de grootste ellende mee, wij ook. Maar het is zijn lijn, uit zijn winkel. Ik wacht nog met sturen.

Er wordt drie keer bij ons gebeld. Oom Jochem? Zonder ster? Haastig komt hij binnen.

‘Het kamp is leeggehaald en naar Westerbork gestuurd.’

‘Ja. Ik ben gevlucht. Het kon, in de rotzooi van de ontruiming.’

‘Waarom is vader niet met u meegegaan?’

‘Dat zou hij ook doen, maar op het laatste ogenblik wilde hij niet. “Sientje en de kinderen krijgen er misschien last mee,” zei hij, “dat wil ik absoluut niet. Vertel ze dat ik flink zal zijn en me er wel door zal slaan, ik heb al zoveel meegemaakt in mijn leven.” ’

Vader is erg mager geworden, vertelt oom Jochem, zo was hij als jongen ook.

Er is een brief uit Westerbork: ‘Ik heb uren in de rij gestaan om een telegram te sturen, met de verjaardag van de kleine

meid.' Jacob Glas is er ook, zij hebben veel aan elkaar. Om een plaats in de schoenmakerij wordt gevochten, het is vader niet gelukt, hij wacht er op doorgestuurd te worden, naar Polen. 'Ik heb altijd hard moeten werken. Wat kunnen ze me nog meer aandoen? Maar zorgen jullie er vooral voor, uit hun poten te blijven.'

Een laatste kaart van vader, uit de trein gegoid.

Donderdagnacht.

Lieve Sien, Salie, Bep en Elsje,

De hoop gewekt door het lange oponthoud in Westerbork is ijdel gebleken. Vannacht ben ik op transport gesteld. In gedachten omhels ik jullie allen en roep jullie een vaarwel en tot ziens toe. Heel veel kussen van je man, vader en opa.

Wanneer zullen wij hem weer zien? Hoe lang zal de oorlog nog duren?

SIENTJE

Elke dag komt moeder bij ons. Ze mist vader heel erg, Maurits trouwens ook, maar hij is gelukkig veilig in Apeldoorn. Ze praat voortdurend, wil weten hoe lang de oorlog nog kan duren, of er ook brieven uit Polen komen, hoe ze vader kan schrijven. Van het geld uit de winkel wil ze haast niets hebben, maar het komt haar toe, nu vader er niet is, ik heb het hem beloofd en zou er alleen mijn loon af houden. Al haar liefde geeft zij aan ons Elsje. Samen gaan ze naar de eendjes op de kade, ergens haalt ze wel broodkorstjes vandaan.

Links en rechts worden razzia's gehouden, oproepen verstuurd. Moeder zal er niet bij zijn. De dokter heeft een verklaring gegeven dat zij ziek is en daarop heeft zij een stempel gekregen, van de Joodse Raad. Doktersstempels zijn heel veilig.

Zijn ze wel veilig genoeg?

‘Maken jullie je om mij geen zorg,’ zegt moeder, ‘ik heb mijn tijd gehad, jullie zijn nog jong. Trouwens, ik heb mijn doktersstempel.’

Elke dag neemt zij iets voor ons mee, een kitje kolen, een busje uit haar keuken. ‘Niets mag in handen van dat tuig vallen,’ zegt ze. Dat tuig, een andere uitdrukking gebruikt zij niet. En ze wil voor ons zorgen, in de sores, zoals zij dat haar hele leven heeft gedaan. Het is niet mogelijk dat er een God bestaat die deze ellende kan toestaan. Ze zegt het aan tafel, plotseling, alsof zij er lang over heeft nagedacht, maar nu tot de overtuiging is gekomen: ‘Als er een God bestaat is het een antisemit.’

Vandaag heeft zij een pakje bij zich.

‘Salie, dit zijn de brieven van Saartje. Ze mogen niet in de handen van dat tuig vallen. Zul je er goed op passen?’

Ik wist niet dat die brieven er nog waren. Het is zo lang geleden, dat Saartje is gestorven.

‘Wilt u ze niet liever zelf houden, moeder?’

‘Ik durf ze niet meer thuis te bewaren, je weet nooit wat er kan gebeuren.’

Ja, we moeten er iets aan doen, andere stempels zijn ook plotseling ingetrokken.

’s Avonds tegen achten gaat zij naar huis. Het kan niet anders. Na acht uur mag zij niet meer op straat en moet thuis zijn, zo is voorgescreven. Wie zich daar niet aan houdt en wordt gesnapt, gaat onherroepelijk naar Westerbork, als strafgeval, evenals degeen bij wie het gebeurt.

Hebben wij geen familie die kan helpen? Die van mij is ondergedoken, gearresteerd, gevlucht, ieder moet nu zijn eigen huid redden. En de familie van Bep? Haar moeder zit in Ravensbrück, haar tweede vader is doodgeschoten.

Bij oom Peet en tante Rie? Wij hebben er al verschillende keren geslapen, met onze kleine meid, als er onraad was. Maar na de arrestatie van de ouders van Bep is het er niet veilig, het

was ook hun onderduikadres wanneer zij in Amsterdam waren. Waar anders iets te vinden? Bij vrienden? De een werkt in Duitsland, de ander in Frankrijk, weer anderen laten niets weten, mijden ons liever, geven niet thuis, de besten zijn zelf ondergedoken.

Het is een geluk dat moeder het doktersstempel heeft, maar toch, er móét iets gebeuren voor het te laat is. Stel je voor dat de politie bij haar komt terwijl zij alleen bij haar thuis ligt, vader weg, in Polen, Maurits in Apeldoorn en wij vijf minuten bij haar vandaan en toch onbereikbaar, na achten. Wat zou zij zo doen, 's avonds in haar eentje? De brieven lezen, die wij van vader ontvingen voor hij naar Polen werd doorgestuurd? En natuurlijk de brieven en kaarten van Maurits, die geregeld komen, aan ons adres, en die moeder 's avonds meeneemt, want wat van Maurits komt is voor haar.

Ze moet zo weer naar huis, kwart voor acht is het.

Wat? Er wordt gebeld. Het is de benedenbuurvrouw van moeder, zij komt vertellen dat er politie op de woning is. Vóór achten? Ja, vóór achten.

Wat moeten wij doen? Kan moeder gewoon naar haar woning gaan en het dokterstempel laten zien? Zullen zij dan nog geloven dat zij ziek is? Maar wat dan? Wat dan godverdomme! Hier afwachten wat er gaat gebeuren? En morgen een onderduikadres zoeken? Waar, in hemelsnaam? Trouwens, straks komen ze bij ons, het kan haast niet anders. Alle post van Maurits heeft moeder thuis, met ons adres er op. Als zij wil onderduiken moet het nu gebeuren, onmiddellijk, maar dan moet ik met haar mee, om niet zelf gegrepen te worden. En Bep dan? Moet zij alleen thuis blijven met ons Elsje? Als ze háár eens arresteren omdat moeder en ik er niet zijn? Dan moeten we met ons viereen weg, en waarheen? En de winkel, wie gaat er morgen naar de winkel? Waar moet het geld vandaan komen om onder te duiken als we er niet meer in kunnen?

Maar moeder heeft toch het stempel, het doktersstempel? Als

zij nu eens bij ons in bed gaat liggen en wij zeggen dat zij zo ziek is dat zij niet naar haar woning kon gaan? Ze kan het stempel laten zien. Dan zullen ze haar toch niet meenemen?

Ja, dat is de oplossing. De doktersstempels zijn nog geldig, daar zullen ze rekening mee moeten houden. Ze mag niet bij ons zijn, dat is waar, het is een risico dat moeder en ik moeten nemen. Maar er zit niet anders op, al het andere is veel riskanter, als het al mogelijk is.

‘Kunnen we dat wel doen?’ vraagt Bep.

Moeder zegt niet veel, zij vertrouwt haar lot volkomen aan ons toe.

Ik voel me heel beslist nu: ‘Weet jij dan een andere oplossing? Moeder heeft het doktersstempel. Laten we voortmaken, anders loopt het nog mis en staan ze voor onze neus.’

Nu gaat moeder zich vlug uitkleden om in bed te liggen en ziek te zijn, bij ons, zodat ze haar niet kunnen meenemen.

Ik ben nu alleen met moeder.

‘Maurits is gelukkig veilig, he Salie?’

‘Ja, moeder, hij zit daar goed.’

‘Hoe zou vader het maken?’

‘Vader is een flinke man, hij slaat zich er wel door.’

‘Ik ben blij voor je dat Willem zo’n goede kracht in de schoenmakerij is en dat jullie zo goed overweg kunnen met elkaar.’

‘Ja, alleen zou ik er niets van terecht brengen.’

Moeder zucht, diep, zoals zij dat al zo vaak heeft gedaan en waaraan ik mij wel heb geërgerd, ik weet niet waarom.

‘Soms ben ik blij dat Saartje al die ellende niet hoeft mee te maken. Het is bijna te veel voor een mens.’

Weer zijn we stil.

‘Maar Elsje zullen ze gelukkig niets doen. Ze is zo’n lieve meid.’

‘Ja, het is wel moeilijk in deze tijd, maar het is een groot geluk dat we haar hebben.’

Daar is Bep, een Schalkhaarder bij zich, in zijn zwarte uni-

form als een doodgraver. Bets heeft hem al verteld dat moeder ziek is en niet naar huis kon.

‘Mag ik uw persoonsbewijs zien?’

‘Hier is het.’

Hij kijkt en kijkt, ja, ze heeft een doktersstempel.

‘Dan ga ik maar weer,’ zegt hij.

Kan het waar zijn? Het is goed afgelopen, gegaan zoals wij het hebben gewild. Wat een geluk. Moeder blijft natuurlijk bij ons, vannacht, morgen zien wij wel weer.

‘Toen ik binnenkwam was hij bezig de laden van het dressoir te doorzoeken,’ vertelt Bep. Hij had zeker ook de post van Maurits gevonden.

‘Zie je wel, Bep, dat we er verstandig aan hebben gedaan?’ Ineens voel ik me heel zeker en flink, dat idee was van mij, het is goed gegaan. Wat een zege.

Negen uur is het intussen geworden. Er wordt gebeld, drie maal, goed volk dus. Is het die Schalkhaarder weer? Waarom is hij teruggekomen?

‘Ik moet uw moeder toch halen. Vanavond zijn de ziekenstempels ingetrokken, is me in de kazerne gezegd.’

Hij liegt het, natuurlijk, hij heeft zeker zijn aantal niet gehaald.

‘U kan een zieke vrouw niet meenemen.’

‘Het zal toch moeten.’

Ik ga bij het bed van moeder staan, tussen haar en die Schalkhaarder in.

‘U ziet toch dat zij ziek is.’

‘Ik kan er niets aan doen, het zijn mijn instructies.’

‘Zij kan toch niet mee.’

‘En toch moet het.’

Wat kunnen wij nog doen, in godsnaam, hoe houden we die smeerlap tegen?

Maar moeder staat al op, kleedt zich langzaam aan. Zullen we Elsje wakker maken? ‘Laat die schat slapen,’ zegt ze en bukt

zich over haar heen om haar voorzichtig een zoentje te geven, als in een roes.

Ook mij geeft ze een zoen en huilt geluidloos, terwijl ik haar terugzoen en nu roep ik haar na, bij de buitendeur: 'Dag moeder, dag moeder, tot ziens moeder, dag moeder,' zonder ophouden, zoals ik dat deed als kind wanneer ik bang was in bed en bleef roepen tot zij kwam om mij gerust te stellen en wat te drinken te geven. Maar nu komt zij niet, zij is weggehaald door die Schalkhaarder, en Bep is met haar meegegaan, tot de Tulpkazerne, om zo lang mogelijk bij haar te zijn.

Het is misgelopen, ontzettend is het. Ik steun met mijn hoofd op mijn handen, alles gaat mij door het hoofd. Ik had het niet moeten voorstellen, maar het leek me de beste oplossing en het ging eerst ook goed. Hoe kon ik weten dat vandaag de ziekenstempels zijn ingetrokken? Juist vandaag? Het is afschuwelijk voor moeder, en wat moet ze wel van mij denken?

Daar is Bep weer. Haar lichaam schokt van verdriet.

De nacht gaat ongemerkt over in de volgende dag, want slapen kunnen wij geen van beiden. Nu horen wij ook van anderen: ze hebben alle zieken weggehaald, uit de Joodse Invalide, overal vandaan.

Bep probeert contact te krijgen met de Hollandsche Schouwburg, moeder is gevallen hoort ze, en ligt in een coma.

En weer gaat Bep op sjouw, nu naar Westerbork, om te proberen daar iets voor moeder te doen. Ze is er al eens naar toe gereisd, om warme kleren voor vader te brengen, maar zij werd niet toegelaten en moest de kleren langs de weg neerzetten vanwaar de ongelukkigen op platte wagens op transport werden gesteld. Nu komt zij binnen, met een bezoekpasje en bezoekt moeder in de barak. Een dokter belooft iets voor moeder te zullen doen. Er komt zelfs een kaart uit Groningen, zij mag daar naar een oogarts.

In Westerbork heeft moeder familie getroffen, een nicht met haar man en vijf kinderen en Hennie, verpleegster in het Apel-

doornse Bos, dat nu ook is leeggehaald, met het intrekken van de ziekenstempels. Zij kan moeder vertellen dat Maurits is gevlucht. Dat weet zij tenminste, wat zijn wij daar blij om.

Ons Elsje wil weten waar opoe is, ze was er anders elke dag.

‘Ze is naar opa Barend toe.’

‘Waarom dan?’

‘Hij is zo’n lieve opa, ze wou hem niet alleen laten.’

Ze is niet tevreden: ‘Eén nachtje slapen?’

‘Nee, wel honderd, maar dan komt ze met opa en gaan ze nooit meer weg tot je heel groot bent, zo groot als de huizen en de lucht.’

En weer komt er een kaart uit Westerbork:

Liefste kinderen en kleinkind. Nog even dit kaartje we zullen moeite doen vader op te zoeken en is dus niet alles verloren. Wij zullen ook hopen elkander spoedig weer te zien. Jelui allen gepakt en gezoend en omhels Elsje dubbel van opoe en moeder.

MAURITS

Maurits is gevlucht, net bijtijds, en is nu bij ons.

Eerst moet ik hem vertellen hoe moeder is gearresteerd. Ik ben bang als ik er met hem over praat, bang dat hij het niet zal begrijpen, dat hij me zal veroordelen. Hoe konden zij weten dat de doktersstempels die avond ongeldig werden verklaard.

‘Ik weet het toch, ze hebben het Apeldoornse Bos nu ook leeggehaald.’

Alle patiënten hebben ze meegenomen.

‘Kon Hennie niet vluchten?’

‘Ze wou de verpleegden niet in de steek laten.’

Heb ik moeder wel in de steek gelaten? Zou Maurits dat denken?

‘Moeder weet gelukkig dat je bent gevlucht.’

We stoppen nu met praten, Elsje komt binnen. Ze wil dat Maurits met haar meegaat, op straat, hoe moet je het haar duidelijk maken dat het niet kan? Ze is nu drie jaar. Op straat mag ze er niet over spreken, maar hoe kan ze dat begrijpen?

‘We moeten een ander brilmontuur voor je zien te krijgen, Maurits, dit donkere maakt je veel te joods.’

Heeft Bep gelijk? Het is mij nooit opgevallen, dat Maup er joods uit kon zien.

‘Zou je niet kunnen onderduiken bij Mies?’

Zij is verpleegster en woont alleen op een kamer. Maurits heeft verkering met haar gehad, zij is niet-joods.

‘Ik ga niet naar haar, dat is verleden tijd.’

Het is uit tussen hen, we weten het maar al te goed. Meer dan eens hebben we tegen Maurits gezegd: ‘Waarom gaan jullie niet trouwen?’ Er was toen al sprake van, dat nieuwe gemengde huwelijken spoedig niet meer zouden worden toegestaan.

‘Ik wil niet met haar trouwen alleen maar om me veilig te stellen, dat is gemeen tegenover haar,’ hield hij ons voor.

‘Jullie gaan toch met elkaar?’

‘Ik weet niet of ik anders wel met haar zou willen trouwen.’

‘Jullie kunnen later weer uit elkaar gaan als het moet.’

‘Dat is geen basis waarop je begint.’

Hoeveel keer hebben we zo gesproken? Tot Maurits de verkering uitmaakte, omdat hij niet meer van haar hield en het niet eerlijk vond, zo door te gaan.

Wat nu?

Voorlopig kan Maurits bij Bob en Cor, in de Van Lennepstraat. Erg veilig is het er niet, iedereen kent iedereen op de trap, maar komt tijd, komt raad.

Misschien weet Greet iets, een vriendin van Bep, in Enschede? Het is te proberen.

Het lukt, Maup kan bij een boer werken.

Is het een goed adres? De man is wantrouwig, vraagt Mau-

rits of hij een jut is, Gé had gezegd dat het een arbeider betrof die niet naar Duitsland wilde, maar joden kan hij niet hebben.

Weer is Maurits bij ons en speelt met onze kleine meid. Ze heeft een blauw jurkje aan, een hoepel om, als leidsel, en Maup moet hem vasthouden. Zij is het paardje. Prachtig vindt ze het, oneindig kan ze het volhouden, als Maurits maar achter haar aan loopt, om het tafeltje. Ze vraagt nu niet meer waarom hij niet meegaat, op straat spelen of in de tuin, dat doet hij toch niet. Opoe Sientje ging wel mee, naar de eendjes.

Maar toch kan Maurits niet bij ons blijven. Een paar huizen bij ons vandaan woont een NSB'er, hij heeft een joods kindje, ondergedoken bij burens, aangebracht. De man is naar een concentratiekamp, het meisje naar Westerbork gebracht.

We zoeken links en rechts. Is het waar? Maurits kan onderduiken in de Noordoostpolder, het studentenverzet zorgt er voor. Het is feest bij ons, eindelijk, Maurits zal tenminste veilig zijn, hém mogen ze niet in handen krijgen.

Vandaag gaat hij weg, we hebben zelfs taartjes, op de goede afloop.

‘Hou je haaks, Maup. Bep gaat met je mee tot Zwolle. Je weet waar je verder naar toe moet.’

Elsje wil niet van zijn nek. ‘Kom nou, meissie, oom Maurits komt gauw terug.’

En nu weg, de straat op. Bep volgt, straks geven ze elkaar een arm, dan lijkt het of ze een getrouwd stel zijn, dat valt minder op.

Het is goed gegaan, er was geen controle in de trein. In Zwolle is Maup zelf verder gegaan, met de bus naar de Noordoostpolder. Daar moet hij nu al zijn, veilig en wel.

Eindelijk een lichtpunt, Maurits is tenminste gered. Ze zullen hem niet meer te pakken krijgen. Met de oorlog gaat het ook goed, het Duitse leger is verslagen bij Stalingrad. Waar zouden vader en moeder nu zitten? Straks worden ze misschien bevrijd door de Russen. Als het maar niet zo lang duurde alle-

maal, gelukkig, nu is er een keer ten goede, ook in de oorlog.

Er is post. Dat gebeurt niet veel. Eens per maand komt er een brief uit Ravensbrück, van de moeder van Bep. Ze zouden haar vrijlaten, hebben de nazi's destijds aan haar man beloofd voor ze hem doodschoten, maar wat is hun woord waard? Waar komt de brief vandaan? Uit Zwolle? Van een advocaat?

Het kán niet waar zijn. Is Maurits gearresteerd? Ontzettend is het, nu hebben ze hem ook.

'Ik zal naar die advocaat toe gaan, misschien is er iets aan te doen.'

Iets aan te doen? We geloven het zelf niet meer.

Maar weer gaat Bep naar Zwolle.

De advocaat vertelt haar dat er juist een groep persoonsbewijzen is geblokkeerd waar dat van Maurits bij was. De SD heeft de bus gecontroleerd en Maurits er uit gehaald. Hij zit nu op het politiebureau. Misschien mag Bep hem daar even spreken.

Het lukt niet, de smerissen staan het niet toe, geen vijf minuten zelfs.

Verslagen komt Bep thuis, niets heeft geholpen.

Er komt bericht van Maurits. Hij is als strafgeval doorgestuurd naar Westerbork. Is het erg als je strafgeval bent? Hij krijgt er werk in de schoenmakerij, dat is vader niet eens gelukt. Stel je voor dat hij in Westerbork kan blijven.

Maar weer komt er een kaart:

Beste Salie, Bep en Elsje. Nu, het moment is daar. Trots mijn aanstelling als schoenmaker ga ook ik naar Polen. Nu, ik had het al drie weken verwacht en ga, dankzij jullie en ook dankzij Enschede wat ik las uit jullie brief, welke ik gisteravond voor het eerst kreeg, niet zonder kleren. Salie, jouw plusfour heb ik aangetrokken, hij zit warm. Je zal het wel goed vinden. Bedankt voor wat jullie alles gedaan hebt voor mij. Laat Elsje vooral een flinke lekkere meid worden. Een poot Maurits.

En een tweede kaart, diezelfde dag:

Ben op transport (door een vreemde hand doorgehaald en veranderd in: reis) gesteld. Beste wensen. Een poot, Maurits.

Copyright © 1974 Ischa Meijer, Amsterdam
Omslag en typografie Rudo Hartman, Den Haag
Omslagafbeelding Max Polak Schoute, Amsterdam
Druk Van Boekhoven-Bosch bv, Utrecht
ISBN 90 6019 324 5

Zevende druk november 1980